

GÖTEBORGS UNIVERSITET
HANDELSHÖGSKOLAN

KAN MAN RÅ FÖR SIG SJÄLV?

En tvärvetenskaplig analys av ansvar i ljuset av fri vilja

Examensarbete, 30 HP

Juristprogrammet

Juridiska Institutionen

Handelshögskolan vid Göteborgs Universitet

HT 2017

Författare: Nils Hjort

Handledare: Max Lyles

Innehållsförteckning

1. INLEDNING.....	4
1.1. Bakgrund.....	4
1.2. Syfte.....	4
1.3. Frågeställningar.....	5
1.4. Metod.....	5
1.4.1. Avgränsning.....	6
1.4.2. Material.....	8
1.4.3. Disposition	8
2. FILOSOFISKA PERSPEKTIV ANGÅENDE FRI VILJA OCH ANSVAR.....	10
2.1. Överblick.....	10
2.2. Libertarianism.....	12
2.2.1. Konsekvensargumentet.....	13
2.3. Kompatibilism.....	15
2.3.1. Frankfurts hierarkiska teori.....	15
2.3.2. Frankfurts invändning mot konsekvensargumentet.....	16
2.4. Sträng determinism.....	17
2.4.1. Perebooms fyra exempel – inkompatibilismens främsta argument.....	18
2.4.2. Illusionism.....	20
2.4.3. Distinktion mellan den ontologiska och den pragmatiska frågan.....	21
2.5. Sammanfattning.....	21
3. STRAFFRÄTTSLIGA PERSPEKTIV ANGÅENDE ANSVAR OCH FRI VILJA.....	24
3.1. Straffrättens filosofiska utmaning.....	24
3.2. Den straffrättsliga utvecklingen.....	24
3.2.1. Den klassiska straffrätten.....	24
3.2.2. Den rättspositivistiska behandlingsideologin.....	26
3.2.3. Den nyklassicistiska vändningen.....	28
3.3. Uppsåtsläran.....	28
3.4. Gustaf Almkvist om medvetenhet.....	30
3.4.1. Vad innebär medvetenhet?.....	31
3.5. Jareborg angående klandervärdhet.....	32
3.5.1. Vad innebär skuld?.....	33
3.6. Jareborgs pragmatism.....	33
3.6.1. Vad kan vi veta?.....	34
3.6.2. Fundamental begreppsförvirring.....	35
3.7. Sammanfattning.....	35
4. SKADESTÅNDRÄTTSLIGA PERSPEKTIV ANGÅENDE ANSVAR OCH FRI VILJA.....	38
4.1. Om culpregeln.....	38
4.2. Propositionens tre huvudlinjer och skadeståndets huvudsakliga syften.....	39
4.2.1. Den reparativa dimensionen.....	39
4.2.2. Den preventiva dimensionen	40
4.3. Slutsatser i propositionen.....	41
4.4. Ansvarsrelevans?.....	42
4.5. Sammanfattning.....	43
5. KVANTMEKANIK – ETT ARGUMENT FÖR INDETERMINISM.....	44
5.1. Kvantmekanikens relevans i ansvarsdiskussionen.....	44
5.2. Köpenhamnstolkningen.....	45
5.3. Flervärldstolkningen.....	46

5.4. Den allvetande betraktaren – deterministens livlina ad infinitum?.....	48
5.5. Sammanfattning.....	49
6. NEUROFYSIOLOGI – HUR VÅL KÄNNER VI OSS SJÄLVA?.....	51
6.1. Neurofysiologi.....	51
6.2. Benjamin Libets experiment.....	51
6.2.1. Kritik av Benjamin Libets metod och resultat.....	52
6.3. Wegner och epifenomenalismen.....	54
6.3.1. Kritik av Wegners epifenomenala maskiner.....	55
6.4. Walter.....	56
6.5. Sammanfattning.....	57
7. SLUTSATS OCH ANALYS.....	58
8. KÄLLFÖRTECKNING.....	66

Förkortningar

Prop. SkL.	-	Proposition 1972:5 med förslag till skadeståndslag m. m.
Prop. BrB	-	Proposition 1987/88:120 om ändring i brottsbalken m. m.
SOU StraffL	-	SOU 1956:55, Skyddslag, Strafflagberedningens slutbetänkande
SOU Psyk.	-	SOU 1996:185, Psykiatrin och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd
BrB	-	Brottsbalk (SFS 1962:700)
SkL	-	Skadeståndslag (SFS 1972:207)
StraffL	-	Strafflag (SFS 1864:11)
Rödebymålet	-	RH 2008:90

1. INLEDNING

1.1. Bakgrund

Jag har alltid varit intresserad av idén om den fria viljan. Tanken på att vi har byggt så stor del av vår tillvaro på en grund som är så svår att rationellt motivera fascinerar mig. Allt från rättvisa till rättigheter och människovärde tycks slockna, om det faktiskt inte finns någon fri vilja. I så fall är vi inte mycket mer än otroligt komplexa versioner av de maskiner vi dagligen använder för att underlätta tillvaron.

Om en dator går sönder innan den är utsliten klandrar vi inte datorn – bortsett från i instinktiv affekt – utan återförsäljaren. Vi anser inte att det är datorns fel. Vi anser inte att det står i datorns makt att rå för sina egna brister, och håller därför inte datorn ansvarig. Människor håller vi däremot ansvariga, utan att veta hur det faktiskt förhåller sig med den fria viljans eventuella existens hos människan. Vi vet helt enkelt inte om det finns någon skillnad mellan människor och maskiner som skulle motivera en skillnad i potential till ansvar. På grund av denna problematik blev jag intresserad av främst tre frågor: hur har människor resonerat kring ansvar och fri vilja, hur ser man juridiskt på idén om ansvar i förhållande till fri vilja, och hur ser naturvetenskapen på den fria viljans eventuella existens?

1.2. Syfte

Syftet med denna uppsats är att studera olika juridiska ansvarsdiskurser, utröna vilka uppfattningar om ansvar och fri vilja de ger uttryck för, och undersöka hur de förhåller sig till tre andra discipliner. Jag vill därefter utröna vilka implikationer som kan skönjas av denna tvärvetenskapliga studie. De andra disciplinerna är filosofi, och de samtida teoribildningar som finns kring ansvar och fri vilja däri, respektive två naturvetenskapliga fält, neurofysiologi och kvantmekanik. Anledningen till att jag har valt dessa områden är för att jag anser dessa vara några av de viktigaste områdena vad gäller bidragande till förståelsen av ansvar och fri vilja. Filosofin har denna roll då diskussionen om fri vilja här har pågått i hundratals år, och fungerar som en interdisciplinär smältdegel av information och spekulationer härrörande från allehanda områden. Den rymmer med andra ord otroligt mycket av mänsklig kunskap och förståelse. Neurofysiologi valde jag då det tycks vara vår bästa ansats till att studera och förstå de faktiska mekanismer i oss som tycks spela roll när det kommer till att göra val – en process som är starkt förknippad med vår gemensamma förståelse av

ansvar, skuld och klander. Kvantmekaniken anser jag även den vara viktig och relevant, då det är det område som har tänjt mest på gränserna vad gäller förståelsen av den fysiska världens faktiska beskaffenhet. Man kan sammanfatta det som att kvantmekanik och neurofysiologi berättar om vårt faktiska universum och våra faktiska mentala processer, medan filosofin berättar om vårt förhållande till denna, eller någon annan, verklighetsansats.

Vad gäller juridiken har jag avgränsat mig till att främst ta sikte på straffrätten, eftersom att tankar och teorier om ansvar tycks vara påtagligt mer närvarande här än inom andra juridiska fält, och diskuteras i en annan omfattning. Jag kommer även beröra skadeståndsrätten, i syfte att se i vilken mån ett fält vars primära fokus inte handlar om skuld och klander ändå skulle kunna bidra till den rättsliga ansvarsdiskussionen.

1.3. Frågeställningar

1. Har den straffrättsliga och den skadeståndsrättsliga ansvarsdiskussionen en enhetlig syn på ansvar, och i så fall vilken? Om så ej är fallet, vilka är de dominerande perspektiven?
2. Var hamnar den svenska straffrättens och skadeståndsrättens dominerande perspektiv bland de filosofiska teorierna – vilken filosofisk verklighetsuppfattning ger rätten uttryck för?
3. Finns det en enhetlig naturvetenskaplig – det vill säga kvantmekanisk och neurofysiologisk – verklighetsbild, och i så fall vilken? Om så ej är fallet, vilka är de dominerande perspektiven?
4. Hur förhåller sig den juridiska verklighetsuppfattningen till den neurofysiologiska och kvantmekaniska verklighetsuppfattningen? Är de kompatibla?

Med *enhetlig* syn och verklighetsbild menar jag inte att den inte från något håll är ifrågasatt eller mistrodd. Min uppfattning är att samhället i strikt bemärkelse aldrig ser enhetligt på något. Vad jag menar med enhetlig syn eller verklighetsbild är alltså en ensam syn eller bild som är så pass dominerande att den inte möter någon seriös konkurrens att tala om.

1.4. Metod

Jag kommer främst att använda mig av två metoder, vilka Claes Sandgren kallar *rättsanalytisk metod* och *andra discipliners resultat* (jag kommer framöver referera till detta som *tvärvetenskaplig metod*).¹ Jag rör mig alltså utanför den rättsdogmatiska metoden, i och med att jag inte söker

¹ Sandgren, C., *Rättsvetenskap för uppsatsförfattare*. 3. Norstedts Juridik: Stockholm, (2016) [cit. Sandgren, (2016)], s. 45, 52.

gällande rätt. Det jag söker är snarare de ledande tankegångar som har utgjort den eller de teorier som har lett fram till gällande rätt. Av denna anledning innehåller uppsatsen förhållandevis lite lagtext och praxis. Tonvikten läggs snarare på propositioner, doktrin och andra i sammanhanget relevanta texter, i vilka principdiskussioner förekommer eller är särskilt tydliga.

Jag använder tvärvetenskaplig metod då jag såväl analyserar rätten ur och komparerar rätten med andra discipliners forskning och teorier. Jag analyserar rätten ur ett moralfilosofiskt perspektiv, och kommer för detta främst använda tre filosofiska teoribildningar: libertarianism, kompatibilism och sträng determinism. Dessa teorier kommer förse läsaren med två nödvändiga redskap för den fortsatta läsningen. Det ena redskapet är de faktiska teorierna, som samverkande ger en förståelse för hur mångfacetterat man kan se på idén om ansvar och fri vilja; hur frågor om determinism, kausalitet och skuld et cetera kan hänga ihop, och vilka verklighetsansatser som kan konstrueras utifrån dessa samband. Det andra redskapet är de filosofiska begrepp som kommer underlätta läsarens förståelse och min analys i resten av uppsatsen – det vill säga avsnitten om straffrätt, skadeståndsrätt, kvantmekanik och neurofysiologi. I arbetet kommer den rättsanalytiska metoden användas i den moralfilosofiska analysen av rätten, och den tvärvetenskapliga metoden användas i jämförelsen mellan rätten och naturvetenskapen. Den tvärvetenskapliga analysen kommer dessutom vara närvarande genom större delen av arbetet i och med att de filosofiska teorierna är själva perspektivet vilket jag utgår från.

Efter inledningen följer en presentation av de filosofiska teorierna. Därefter analyserar jag rätten och naturvetenskapen genom filosofin med hjälp av rättsanalytisk och tvärvetenskaplig metod. Detta utgör merparten av uppsatsen. Därefter kommer den komparativa delen. Det är här jag tvärvetenskapligt kommer jämföra den juridiska ansvarsdiskussionen med den naturvetenskapliga, för att utröna hur de förhåller sig till varandra. Med detta menar jag att jag vill se huruvida de ger uttryck för delar av en och samma verklighetsbild på ett kompatibelt sätt eller om de tycks vara oense på några punkter. Jag diskuterar sedan vad dessa eventuella skillnader kan eller torde ha för implikationer.

1.4.1. Avgränsning

Eftersom ämnet för min uppsats är omfattande har jag nödvändigtvis varit tvungen att avgränsa mitt underlag och mina ambitioner. Av denna anledning har jag valt att fokusera på straffrätt och skadeståndsrätt, och inte blanda in några fler rättsområden. Dessa två valde jag för att jag ville

undersöka ett rättsområde som har en till synes naturlig ingång till frågor om skuld och klander – vilket jag anser straffrätten uppfyller – men jag ville även se hur ett rättsområde som inte lika naturligt tar sig an frågor om skuld, klander och fri vilja förhåller sig till ämnet. Av denna anledning valde jag skadeståndsrätten, som fortfarande till viss mån handlar om att avkräva någon ersättning för en handling de utfört.

Angående straffrätten och skadeståndsrätten har jag som skrives snarare varit intresserad av ansvarsdiskussionerna än den för tiden gällande rätten. Min förhoppning är att diskussionen bakom lagen ger bättre uttryck för rättens syn på ansvarsfrågan än vad lag och praxis gör, även om studiet av de två områdena naturligtvis är ömsesidigt berikande. Av denna anledning har jag främst fokuserat på propositioner, doktrin och andra relevanta texter, med undantag för bland annat ett belysande hovrättsfall och några relevanta lagrum. Även vad gäller doktrin har jag varit tvungen att hålla mig till några få framstående auktoriteter, vilka har fått anta rollen av att föra rättens talan inom ramen för uppsatsen. Uppsatsen ska läsas med denna begränsning i åtanke och generaliseras därefter.

Angående filosofin har jag lyckats utläsa tre huvudteorier – libertarianism, kompatibilism och sträng determinism – vilka är utgångspunkterna för mitt filosofiska perspektiv. Det mesta på området kan därefter kategoriseras inom någon av de tre teorierna, och jag har därför låtit en till ett fåtal filosofer ge uttryck för de tre teorierna i mer detalj. Jag anser detta vara tillräckligt för att ge en för uppsatsen fullgod bild av de tre teorierna och deras inbördes variationer.

Vad gäller kvantmekaniken finns det måhända mindre teorier värda att ta upp i ett arbete specifikt om kvantmekaniska teorier, men för uppsatsen i fråga fokuserade jag på de två största. Köpenhamnsteorin är den teori som lärdes ut på mina gymnasiala fysiklektioner som ”den enda”. Den är fortfarande den dominerande teorin med marginal, men har fått en antydning till konkurrent i flervärldstolkningen. Jag avgränsar mig till dessa två teorier och deras relevans för frågan om ansvar och fri vilja.

Det svåraste området att avgränsa min text på var neurofysiologin, eftersom att det var det område jag hade minst kunskap om på förhand. Jag har här tagit avstamp i Benjamin Libets experiment kring medvetenhet och veto-mekanismer, för att därefter redogöra för Daniel Wegners och Henrik

Walters arbeten, vilka ger exempel på andra uppfattningar i frågan.

1.4.2. Material

De filosofiska teorierna har jag främst hämtat ur antologin *Oxford Handbook of Free Will* utgiven av Oxford University Press, som förklarar den samtida filosofiska debatten och synen på fri vilja och ansvar väl. Den redogör för mångfalden av åsikter och perspektiv i ämnet på ett tydligt sätt, och har därför varit en av de främsta och viktigaste källorna för mitt arbete. Vad gäller kvantmekaniken är den dels hämtad ur *Our Mathematical Universe* av Max Tegmark, och *Oxford Handbook of Free Will*. Neurofysiologin började jag läsa om i Benjamin Libets artikel *Do We Have Free Will?*, för att sedan fortsätta i *Oxford Handbook of Free Will* i de avseenden den berörde neurofysiologi. Skadeståndsrätten är främst hämtad från Propositionen till skadeståndslagen 1972:5, och från *Skadeståndsrätt* av Hellner och Radetzki. Straffrätten kommer huvudsakligen från SOU 1956:55, Skyddslag, Strafflagberedningens slutbetänkande, uppsatssamlingen *Straffrättsideologiska fragment* av Nils Jareborg och artikeln *Från behandlingsideologi till nyklassicism* av Dag Victor.

Ovan anförda källor kan sägas utgöra grunden för de olika områdena, vilket därefter har berikats med diverse artiklar och böcker rörande de delar jag har funnit mest relevanta. *Oxford Handbook of Free Will* har som synes utgjort underlag för förhållandevis mycket av de icke rättsliga områdena, men jag ansåg detta vara befogat, då den är ett från trovärdigt håll nytt försök till att ge en samlad bild av den samtida filosofiska debatten med en god översikt av den mångfald av åsikter och perspektiv som debatten innehåller, med beröringspunkter vid en del andra områden, exempelvis kvantmekanik och neurofysiologi.

1.4.3. Disposition

Uppsatsen är uppdelad i sju kapitel. Kapitel I är inledningen. Kapitel II utgörs av presentationen av de filosofiska teorierna. Dessa ska sedan ligga som en hinna över resterande kapitel, för att underlätta en förståelse och kritisk analys. De fyra följande kapitlen, kapitel III-VI, följer i stort samma mönster med en filosofisk analys av respektive område, varpå kapitel VII utgör den avslutande analysen, slutsatsen och diskussionen. Kapitel III-VI är upplagda med en överblickande ingress, följt av en informativ brödtext med en löpande diskussion och en avslutande sammanfattning.

Eftersom områdena som berörs i uppsatsen kan tyckas vara väldigt avlägsna varandra vid en första anblick kan den röda tråden ibland vara svår att hitta. De inledande överblicks-styckena och de avslutande sammanfattningarna i varje kapitel är tänkta att överbrygga detta problem i största mån möjlig, och min förhoppning är därför att det vars relevans känns vag i stunden kommer klarna om inte förr så i slutet av varje kapitel.

En betydande andel av de termer och uttryck som används i uppsatsen är engelska och saknar ibland en erkänd svensk översättning. I sådana fall kommer jag använda en svensk översättning som jag finner passande och skriva originaltermen i parentes. Om jag inte hittar någon lämplig svensk översättning använder jag den engelska termen istället.

2. FILOSOFISKA PERSPEKTIV ANGÅENDE FRI VILJA OCH ANSVAR

I denna del kommer jag redogöra för de tre dominerande filosofiska skolorna angående fri vilja. Jag kommer även exemplifiera med en eller ett fåtal filosofer inom varje skola, och lyfta viss kritik som har framförts i vissa fall. I anslutning till min redogörelse för dessa skolor löper en diskussion där jag problematiserar aspekter i teorierna som jag finner värda att lyfta, och avslutar med en sammanfattning av respektive teori.

2.1. Överblick

För att kunna klandra någon för något och för att kunna hålla någon ansvarig, är det föga kontroversiellt att mena att personen i fråga på något sätt skulle kunna rå för eller påverka detta eventuellt klandervärda. Ansvar i sin grundläggande moraliska bemärkelse – det vill säga inte till exempel objektivet ansvar som juridisk konstruktion – fordrar intuitivt någon form av kontroll, och således i förlängningen någon form av autonomi. Frågan om ansvar har därför oftast – men inte alltid – kopplats ihop med människans eventuella fria vilja. Det filosofiska avsnittet av uppsatsen kommer därför handla om diskussionen om ansvar och fri vilja, och de olika teoriernas förståelse av begreppen.

Den samtida filosofiska diskussionen om fri vilja bygger på två grundläggande frågeställningar. Dessa är centrala för förståelsen av de teoribildningar (libertarianism, kompatibilism och sträng determinism) som kommer att redogöras för nedan. Frågorna kallas *den deterministiska frågan* respektive *den kompatibilistiska frågan*. Den deterministiska frågan handlar om huruvida universum är fundamentalt deterministiskt eller fundamentalt indeterministiskt. Det är alltså en ontologisk frågeställning, som har att göra med världens faktiska beskaffenhet. Den kompatibilistiska frågan handlar om huruvida fri vilja är kompatibelt med ett deterministiskt respektive ett indeterministiskt universum.² Dessa frågor utgör navet i den filosofiska debatten kring fri vilja och ansvar, i vilken vissa menar att fri vilja inte är kompatibelt med determinism därför att en person aldrig kunde välja på något annat sätt än just så som skedde (möjligheten till flera val kallas framöver *alternativa möjligheter*), andra menar att så inte är fallet och att det beror på hur

² Kane, R., Introduction: The Contours of Contemporary Free-Will Debates (Part 2). Kane, R. (red.), i *The Oxford Handbook of Free Will*. 2. Oxford University Press: New York, (2011), (s. 3-35) [cit. Kane, (1/2011)], s. 5-11.

man förstår begreppet fri vilja, och ytterligare några menar att det spelar ingen roll hur man förstår begreppet fri vilja, eftersom att det är inkompatibelt med såväl determinism som indeterminism. Tankegångarna är många, och det kan därför vara klokt att återgå till de två grundfrågorna – den deterministiska och den kompatibilistiska – under läsningen av detta avsnitt, för att lättare förstå och skilja på teorierna.

Determinism kan förklaras som en världsbild ”enligt vilken allt som sker sker med nödvändighet, helt bestämt av förutgående orsaker eller andra redan givna villkor.”³ Denna föregående nödvändighet kan förklaras på många olika sätt. Det kan bero på logisk nödvändighet, Guds allmakt, naturlagars nödvändighet et cetera. Begreppet rymmer alltså både en medveten och en icke medveten nödvändighet. Enligt denna världsbild skulle en person totalinformerad om universums lagar och sakomständigheter (framöver kallad *den allvetande betraktaren*) kunna förutse universums framtid. *Indeterminism* är å andra sidan en ”uppfattning som i motsats till determinismen tänker sig att inte alla skeenden är bestämda av föregående orsaker.”⁴ Denna frånvaro av determinism skulle bero på att naturlagar och logik inte i sig skulle vara tillräckliga för att förklara universum. Fundamentalt sett bör dessa världsbilder inte förstås som beskrivningar av människans upplevelse, utan som ontologiska anspråk på beskrivningar av tillvarons faktiska beskaffenhet – en skillnad som naturligtvis ställer till såväl praktiska som teoretiska problem då vi aldrig själva tycks kunna avgöra om vi någonsin uppfattar tillvarons faktiska beskaffenhet – ett tema som återkommer i uppsatsen.

Ovan anförda frågeställningar leder till att de centrala teorierna kring fri vilja kan delas in i tre olika grupper: a) libertarianismen (icke att förväxlas med dess politiska namn) menar att världen är indeterministisk och att fri vilja finns. Den förutsätter att fri vilja finns, men menar att den inte är kompatibel med determinism, och landar således i att världen är indeterministisk; b) den stränga determinismen (*hard determinism*) menar att världen är deterministisk och att fri vilja inte finns. Den förutsätter att världen är deterministisk, men menar att fri vilja inte är kompatibel med determinism, och landar således i att fri vilja inte existerar. Den stränga determinismen håller alltså med libertarianismen om att fri vilja inte är kompatibel med determinism, men drar istället slutsatsen att det är den fria viljan som får ge vika; c) kompatibilismen menar att världen är deterministisk och att fri vilja existerar, och landar därför någonstans mellan de ovanstående,

³ *Nationalencyklopedin*. ”Determinism”.

⁴ *Nationalencyklopedin*. ”Indeterminism”.

eftersom att den inte anser fri vilja och determinism nödvändigtvis vara ömsesidigt uteslutande. Jag kommer använda dessa tre termer som paraplybegrepp för förståelsens skull, och förhålla mig till dem för att underlätta läsarens systematisering.

2.2. *Libertarianism*

Låt oss börja med libertarianismen. Huruvida problematiken mellan fri vilja och determinism uppstår beror på hur man definierar fri vilja, vilket varierar mellan olika teorier. Definitioner kan ibland även variera något inom de olika teorierna. För libertarianisten krävs det att viljan är fundamentalt fri för att den ska kunna kallas fri vilja. Friheten måste därför kunna konstateras i ett tidigare skede än vid utförandet av en specifik handling: själva intentionen ska vara fri och härledas från en fri grund.⁵ Robert Kane formulerar denna fria vilja enligt följande.

”This further freedom, I argue, is 'free will,' which I define as 'the power to be the ultimate creator and sustainer of one's own ends or purposes.' We 'create purposes' by making choices or decisions, which are the formations of intentions ('purposes' being the contents of intentions). Hence the importance of freedom of choice or decision to accounts of free will. We 'sustain purposes' by making efforts of will. Hence the importance of efforts, or what O'Shaughnessy calls 'striving will', to my account of free will.”⁶

Kane berör här två centrala teman för diskussionen om fri vilja: frågan om autonomi respektive frågan om alternativa möjligheter.⁷ Automin handlar om att individen bör vara fundamentalt självständig för att kunna hysa en fri vilja, och Kane formulerar detta i ett *ultimat ansvar*. Han menar att genom att ansvara för enskilda intentioner och aktioner kommer individen i ett långsiktigt perspektiv forma en karaktär som därigenom kan hållas ansvarig för sina egna kommande intentioner och aktioner. Man behöver alltså vara ”the ultimate creator of one's own ends or purposes”⁸, för att kunna hållas ansvarig. Han erkänner att vi även påverkas av andra faktorer, såsom arv och miljö, och att vi därför snarare är delvisa skapare av vår egen karaktär, men menar dock att detta är tillräckligt.⁹ Här läggs tonvikten angående idén om fri vilja på forandet av

5 Kane, R., Rethinking Free Will: New Perspectives on an Ancient Problem. Kane, R. (red.), i *The Oxford Handbook of Free Will*. 2. Oxford University Press: New York, (2011), (s. 381-404) [cit. Kane, (2/2011)], s. 382.

6 Ibid., s. 382, 383.

7 Ekstrom, L. W., Free Will Is Not a Mystery. Kane, R. (red.), i *The Oxford Handbook of Free Will*. 2. Oxford University Press: New York, (2011), (s. 366-380) [cit. Ekstrom, (2011)], s. 367.

8 Kane, (2/2011), s. 382, 383.

9 Ibid., s. 383.

karaktären och att forma den till sig själv, snarare än på fri vilja i stunden för aktionen – även om de båda rimligtvis är ömsesidigt oundgängliga.¹⁰ Det andra temat i citatet, alternativa möjligheter – vilket egentligen endast innebär att en person vid ett givet val kan agera på mer än ett sätt - förstås bäst i förhållande till konsekvensargumentet, som följer nedan. Även om Kane ej anser alternativa möjligheter vara tillräckligt för att motivera den fria viljan, och i förlängningen för ansvar, är det en dominerande libertarianistisk uppfattning att man ej kan hållas ansvarig om man inte hade en faktisk möjlighet att agera på ett annat sätt.

Kane betonar alltså att alternativa möjligheter inte är tillräckligt för fri vilja, utan att det även behövs ultimata ansvar, vilket skulle krävas för att möjliggöra själva valet av den alternativa möjligheten: "voluntarily [...] intentionally and rationally".¹¹ Ett särdrag hos Kanes libertarianism är att den anses vara fri från vad filosofen Galen Strawson kallade *panicky metaphysics*.¹² Panicky metaphysics är det öknamn som givits till allehanda förklaringar och premisser som härleds ur något till synes icke vetenskapligt förankrat.¹³ Libertarianism har alltså annars haft svårt att motivera sin källa till den fria viljan på ett vetenskapligt sätt. Det är av denna anledning som libertarianister tenderar att inleda med antagandet att fri vilja måste finnas, snarare än frågan om determinism, vilken de stränga deterministerna inleder med.

2.2.1. Konsekvensargumentet

Konsekvensargumentet (*the Consequence Argument*) finns i många olika tappningar, men grundargumentet formulerades under 1980-talet av Peter van Inwagen. Argumentet söker visa att det inte finns något utrymme för alternativa möjligheter i en deterministisk tillvaro. Konsekvensargumentet antar följande förutsättningar.

- vårt universum är logiskt,
- vårt universum följer naturlagar/ är kausalt,
- varje given tidpunkt förutsätter en tidigare tidpunkt,
- det förgångna kan inte förändras.¹⁴

Anta att någon idag utför en individuell handling, till synes på eget bevåg – en handling som tycks ske av fri vilja. Antaget att universum, vid en given tidpunkt efter en föregående tidpunkt, har

¹⁰ Ibid., s. 384.

¹¹ Ibid., s. 384, 385.

¹² Ibid., s. 381, 386.

¹³ Ibid., s. 386.

¹⁴ Speak, D., The Consequence Argument Revisited. Kane, R. (red.), i *The Oxford Handbook of Free Will*. 2. Oxford University Press: New York, (2011), (s. 115-130) [cit. Speak, (2011)], s. 116-118.

utspelat sig enligt naturlagarna, så innebär detta logiskt sett att den till synes fria handlingen skulle ha skett oavsett. Det var nödvändigt att det skedde så. Det fanns således inget utrymme för alternativa möjligheter vid tidpunkten då den till synes fria handlingen skulle ske.¹⁵ Denna förklaring är långt enklare än den bevisföring som van Inwagen presenterar, men bör vara fullgod för uppsatsens syfte.

Eftersom alternativa möjligheter ändå blir ett nödvändigt uttryck för utövandet av det ultimata ansvaret för Kane, så förutsätter han att världen innehåller en viss mängd indeterminism – annars skulle inte alternativa möjligheter vara möjliga, i enlighet med konsekvensargumentet. Graden av indeterminism behöver dock inte vara särskilt omfattande, utan behöver bara beröra de viljeetablerande handlingar vi utför i formandet av vår karaktär. Den indeterminism som skulle möjliggöra dessa processer sker på en mikro-nivå inne i hjärnan, och skulle ske i slumpartade utfall av elektroniska processer, som determinismen inte rör på, menar Kane. Genom dessa indeterministiska utrymmen i annars förutsebara förlopp ges en möjlighet för vår karaktär, summan av våra fria val, att agera.¹⁶ Kane menar att det är ett vanligt intuitivt misstag att tänka att "indeterministisk" måste innebära brist på kausalitet, men menar att så inte alls behöver vara fallet.¹⁷ Detta kan exemplifieras med en basketspelare som ska lägga ett straffkast. Intentionen är att bollen ska hamna i korgen, men det är inte förutbestämt att så kommer ske. Om bollen hamnar i korgen, så beror det dock fortfarande på att basketspelaren kastade bollen i korgen. Det föreligger således kausalitet, men inte nödvändigtvis determinism. Denna distinktion mellan determinism och kausalitet är väldigt viktig, och jag kommer återkomma till den längre fram.

Det tycks mig något inkonsekvent att, såsom Robert Kane verkar göra, avfärda vissa former av frihet – till exempel den kompatibilistiska fria viljan som följer nedan - som otillräckliga för att kallas fri vilja, med argumentet att man måste vara den ultimata skaparen av sina egna mål för att kunna hysa en fri vilja, utan att egentligen beröra källan till viljan som ska göra alla ovan nämnda karaktärsdanande val (den fria vilja han själv förespråkar). Vad spelar det för roll att karaktären har formats genom valen under en människas livstid om man inte bryr sig om var viljan som föder handlingarna under livstiden kommer ifrån? Den ultimata skaparen tycks inte längre lika ultimata. Här skiljer sig Kane från den typiske libertarianisten, som hänvisar till kausal-agenten - det vill säga

15 Ibid., s. 116-118.

16 Kane, (2/2011), s. 387.

17 Ibid., s. 391.

en autonom agent som är sin egna kausala början, som är sui generis sitt eget upphov. Det är även detta som kallas panicky metaphysics.

2.3. *Kompatibilism*

Vi fortsätter med kompatibilismen. Den primära poängen med kompatibilismen kan sägas vara att alternativa möjligheter – till skillnad från inom libertarianismen - inte måste föreligga för att fri vilja ska vara möjlig. På så sätt skulle fri vilja och determinism kunna förenas. En kompatibilist måste således förhålla sig till konsekvensargumentet, och försöka komma runt det. Det har gjorts flera försök i denna strävan. En av de mer framstående kompatibilisterna är Harry Frankfurt. För debatten angående fri vilja har han främst bidragit med två idéer: en hierarkisk teori om människans handlingsprocess och en invändning mot konsekvensargumentet, med vilken han förklarar varför frånvaron av alternativa möjligheter inte berövar tillvaron på fria vilja, och därigenom inte utesluter moraliskt ansvar och klandervärdhet.

2.3.1. Frankfurts hierarkiska teori

Frankfurt byggde sin hierarkiska teori på idén om olika nivåer av *längtan* (*desires*).¹⁸ Den första nivån är den längtan som fokuserar på en handling. Den längtan som leder till handling benämner han *viljor* (*wills*).¹⁹ Detta kan liknas vid de instinkter man vanligen tänker att djur har. Människor däremot har en högre nivå av längtan, som fokuserar på den första nivån av längtan, snarare än på handlingar. Människor kan forma längtan av den högre nivån vars syfte är att forma och nära vissa specifika viljor. Denna högre nivå av längtan benämner han *volitioner* (*volitions*).²⁰ En volition leder således till en vilja som leder till handling.²¹ En handling är fri om inget hinder finns mellan viljan och handlingen. För att viljan ska vara fri krävs det dock även att det inte finns något hinder mellan volitionen och viljan.²²

volition → vilja → handling

Dessutom krävs det att individen själv identifierar sig med volitionen. Denna identifikation är nödvändig därför att olika volitioner kan konkurrera med varandra, och kan i sådant fall sätta hinder för varandra. Det är först när agenten har den önskade volitionen av en viss vilja, som den helt kan

18 McKenna, M., Contemporary Compatibilism: Mesh Theories and Reasons-Responsive Theories. Kane, R. (red.), i *The Oxford Handbook of Free Will*. 2. Oxford University Press: New York, (2011), (s. 175-198) [cit. McKenna, (2011)], s. 178.

19 Ibid., s. 178.

20 Ibid., s. 178.

21 Ibid., s. 178.

22 Ibid., s. 178.

agera efter egen fri vilja, och således bli moraliskt ansvarig eller klandervärd.²³

Den kritiska floran gentemot Frankfurts teori är riklig. En av de främsta formerna av kritik handlar om manipulation. Det är tämligen enkelt att föreställa sig en person som sedan barnsben eller genom tillräckligt tålmodig bearbetning har indoktrinerats till att hysa en viss volition om en viss vilja. Vad är ett sådant tillstånd värt?²⁴ En annan kritik problematiserar frågan om identifikation, och undrar vad det är som avgör vilken typ av önskan som faller i samklang med det faktiska ”jaget”.²⁵ Det ges ingen riktig förklaring till detta, och problemet kan därför i viss mån snarare enbart anses vara flyttat några led bakåt än löst.

2.3.2. Frankfurts invändning mot konsekvensargumentet

Eftersom att konsekvensargumentet är ett av de starkaste argumenten mot kompatibilistiska teorier, har Frankfurt även formulerat ett scenario som är tänkt att kringgå konsekvensargumentet. Frankfurts invändning är tänkt att visa hur agenten kan anses vara fullt ansvarig för sitt handlande, även om den inte hade möjlighet att agera på ett annat sätt. Det skulle alltså illustrera en fri vilja som ej behövde alternativa möjligheter, och på så sätt skulle möjligheten kunna öppnas upp för fri vilja inom ramen för determinism.

Invändningen går ut på att man föreställer sig en mekanism som ser till att agenten agerar på ett visst sätt, utan att överhuvudtaget ingripa eller påverka skeendet. Agenten skulle samtidigt agera fullt autonomt, fullt oberoende av mekanismen.²⁶ Hur skulle det vara möjligt? Anta att mekanismen är en en passiv kontrollmekanism (*counter-factual intervener*), som övervakar agentens hjärna, och kan hindra agenten om denne skulle vilja agera på ett enligt mekanismen felaktigt sätt. Man kan tänka sig att mekanismen får någon form av signal eller varning när agenten beslutar sig för att agera på ett sådant sätt. Alltså, så länge agenten väljer att agera i enlighet med mekanismens syn, kommer mekanismen inte hindra agenten. Så fort agenten beslutar sig för att agera på ett avvikande sätt, så hindrar mekanismen detta.²⁷ I enlighet med detta skulle alltså en person med denna mekanism inopererad kunna agera utefter sin egen fria vilja, utan att någonsin ha någon praktisk möjlighet till att agera på något annat sätt. Varenda handling agenten företar sig hade bara kunnat

23 Ibid., s. 179.

24 Ibid., s. 180.

25 Ibid., s. 182.

26 Fischer, J. M., Frankfurt-Type Examples and Semicompatibilism. Kane, R. (red.), i *The Oxford Handbook of Free Will*. 2. Oxford University Press: New York, (2011), (s. 243-265) [cit. Fischer, (2011)], s. 243.

27 Ibid., s. 244.

ske på det sättet, annars hade mekanismen hindrat den – precis på samma sätt som determinismen skulle gjort. Likväl väljer agenten att utföra handlingen. Frankfurts invändning är alltså ett argument mot konsekvensargumentet, inte genom att slå hål på det, men genom att avvärja det och gå runt det. Invändningen ska visa att en person kan klandras för sitt val även om den inte kunde välja annorlunda, eftersom att valet fortfarande kan sammanfalla med personens fria vilja.

Jag anser dock att det finns ett stort problem med Frankfurts invändning. Frankfurt målar upp en tillvaro där varenda liten handling måste ske exakt på det sätt som mekanismen ”önskar”, för att det faktiskt skulle vara relevant att påstå att mekanismen inte ingriper. Sannolikheten att så skulle vara fallet – det vill säga att mekanismens och individens önskade utfall skulle vara desamma bland den myriad av utfall som är möjliga - är obefintlig. För ett kringgående av konsekvensargumentet krävs det att mekanismen enbart erbjuder en väg, eftersom att agenten återigen har alternativa möjligheter om mekanismen skulle erbjuda flera vägar. I så fall skulle determinismen inte längre bevaras, och den kompatibilistiska teorin faller samman. Vidare talar Frankfurt om hur mekanismen skulle få signaler när agenten är på väg att välja att agera på något oönskat sätt. För att det ska kunna signaleras något om vad agenten väljer måste agenten redan ha börjat välja. Redan i detta skede uttrycker agenten sin vilja, även om agenten skulle hindras från att utöva sin vilja i handling. Vidare tycks typexemplet utspela sig i någon form av praktisk determinism, där mekanismens preferenser står över determinismen, snarare än en faktisk determinism. När det kommer till Frankfurts invändning anser jag den ha för många brister och outredda frågor för att kunna anses utmanövrera konsekvensargumentet.

2.4. *Sträng determinism*

Vidare har vi den stränga determinismen. Den stränga determinismen delar libertarianismens syn till den del att de anser båda fri vilja vara inkompatibel med determinism. Den utgår dock från att världen är deterministisk, och ser därför inget utrymme för fri vilja. Vidare skiljer den sig från libertarianismen då den anser att fri vilja även är inkompatibel med indeterminism. Detta beror emellertid på vilken typ av fri vilja det är man åsyftar.²⁸ Derk Pereboom gör en distinktion mellan två former av fri vilja. Han pratar om källinkompatibilism (*source incompatibilism*) respektive spelrumsinkompatibilism (*leeway incompatibilism*). Skillnaden består i varifrån man härleder agentens fria vilja. Han menar att alternativa möjligheter mycket väl kan vara ett tecken på fri vilja,

²⁸ Pereboom, D., Free Will Skepticism and Meaning in Life. Kane, R. (red.), i *The Oxford Handbook of Free Will*. 2. Oxford University Press: New York, (2011), (s. 407-424) [cit. Pereboom, (2011)], s. 407.

men att det inte är ett tillräckligt bevis. Det skulle snarare vara ett resultat, en följd, av fri vilja. Denna vilja skulle behöva bero på sin källa för att vara fri, och inte sin eventuella möjlighet till flera utfall.²⁹ Detta är den grundläggande fria vilja som libertarianismen förespår. Denna syn, att källan är avgörande för den fria viljan, kallar Pereboom källinkompatibilism, medan synen att alternativa möjligheter är avgörande för den fria viljan, kallas spelrumsinkompatibilism.³⁰ Vidare menar Pereboom att alternativa möjligheter inte heller i sig skulle kunna vara ett kvitto på fri vilja av anledningen att agenten även måste vara medveten om sina alternativa möjligheter för att det över huvud taget ska säga något om agentens möjligheter till fria val, klandervärdhet et cetera.³¹

Pereboom utesluter inte kausal-agenten, vilka är nödvändiga för källinkompatibilism, och utgör grunden för den libertarianistiska synen, men han menar att kausal-agenten är en logisk omöjlighet, och inte passar någon av de fysiska teorier om tillvarons beskaffenhet vi tror på idag, och dömer därigenom ut den som alldeles för otrolig.³²

2.4.1. Perebooms fyra exempel – inkompatibilismens främsta argument

Genom fyra exempel försöker Pereboom visa varför källinkompatibilistisk fri vilja är den enda fria viljan, och varför vi därför, antaget den deterministiska världsbild han tror på, bör sluta oss till att det inte finns någon fri vilja. Förutsättningarna inför exemplen är att A har mördat B och uppfyllt alla gängse kompatibilistiska krav på ett agerande under fri vilja. Nedan följer de fyra exemplen som Pereboom formulerade, i en kortfattad form.

- I. A blev av forskare vid vuxen ålder manipulerad på neuro-nivå genom en form av radioteknik. Genom att trycka på en knapp kan forskarna få A att resonera rationellt egoistiskt, vilket de deterministiskt vet kommer leda till att A mördar B. Detta är naturligt för A som brukar vara egoistisk, men orsakas genom att forskarna styr hans hjärna. Intuitivt skulle man inte tänka att A var moraliskt ansvarig, även om de kompatibilistiska kraven var uppfyllda.³³
- II. A blev av samma forskare vid början av sitt liv manipulerad på neuro-nivå till att resonera likadant, rationellt egoistiskt. Detta leder till att A blir kausalt determinerad att mörda B. Om man jämför I och II, finns det ingen anledning att påstå att A var mer moraliskt ansvarig vid II, då den enda skillnaden handlar om avståndet mellan manipuleringen och mordet. Alltså

29 Ibid., s. 408, 409.

30 Ibid., s. 408, 409, 414, 415.

31 Ibid., s. 413, 414.

32 Ibid., s. 407.

33 Ibid., s. 410, 411.

kan A inte vara moraliskt ansvarig antaget II.³⁴

III. A blev under sin uppväxt hårt tränad i hemmet och samhället att agera rationellt egoistiskt. Han var då för ung för att förstå och kunna göra något åt det. Detta leder till att A blir kausalt determinerad att mörda B. A hade i III precis som i II inga möjligheter att förändra situationen, och kunde inte alls styra vad som hände. Det vore därför inte rimligt att anse A vara mer moraliskt ansvarig i III jämfört med i II och I, om man anser att A var utan ansvar i I.³⁵

IV. Universum lyder under naturlagar, vilket gör det fundamentalt deterministiskt. Inget beror då på något mer än på förhand ”låsta” fysiska processer. Dessa processer leder till att A är kausalt determinerad till att mörda B. Givet svaren i de andra exemplen kan det inte finnas något fog till att hantera IV något annorlunda än III, II och I, utan A måste anses sakna moraliskt ansvar för mordet även i detta exempel.³⁶

Kontentan är att så länge något beror på en deterministisk process vars början personen inte kunde påverka, bör personen ej kunna hållas moraliskt ansvarig.³⁷

Enligt Perebooms ovan anförda resonemang kan alltså varken libertarianism eller kompatibilism vara svaret på frågan om fri vilja och ansvar. Slutsatsen blir att den stränga determinismen står kvar, men den fria viljan dukar under. Enligt Pereboom behöver detta inte nödvändigtvis vara något dåligt. Även om man inte skulle kunna prata om klander, skuld, stolthet et cetera, så skulle handlingar fortfarande kunna ses som bra eller dåliga, gott och ont skulle kunna hanteras, så länge ingen klandras eller hyllas för det. Saker skulle ske på grund av människor, men inte vara människornas fel, kan man säga. Istället för att klandra människor, borde man arbeta med uppmuntran, för att premiera ”gott leverne”, oavsett vem som skulle ansvara för vad, menar han. På så sätt skulle vår samtid inte behöva utmanas normativt på grund av bristen på fri vilja.³⁸

Jag anser att Derk Perebooms fyra exempel väl illustrerar varför kompatibilismen rationellt sett är en så svår hållning att motivera. Om man ska vara konsekvent finns det inget fog att gå halvvägs, och ursäkta eller klandra en person enbart beroende på hur länge sedan det var som personen blev manipulerad. Oavsett hur länge sedan det var kan personen aldrig anses ha mer eller mindre

34 Ibid., s. 411.

35 Ibid., s. 412.

36 Ibid., s. 412.

37 Ibid., s. 412, 413.

38 Ibid., s. 417.

förmåga att ställa denna manipulering till rätta. Den fria vilja som kompatibilister pratar om borde således inte ha fog nog att differentieras från den subjektiva känslan av frihet, och borde därför inte benämnas som fri vilja, om inte förespråkaren ärligen anser att agenten i vilken situation som helst, hur manipulerad eller förledd den än är, kan vara klandervärd. Det går alltså inte att logiskt motivera det kompatibilistiska mellanläget.

2.4.2. Illusionism

Illusionism bör förstås som en gren av sträng determinism. Som illusionist instämmer Saul Smilansky till stor del i Perebooms syn på tillvaron, men avviker angående hur vi bör förhålla oss till den. Smilansky förespråkar en kombination av kompatibilism och inkompatibilism, beroende på vilken typ av moraliskt ansvar som det handlar om. Å ena sidan menar han att kompatibilism inte kan vara svaret, då alla kompatibilistiska teorier fokuserar på huruvida agenten har skapat kausaliteten till händelsen, men missar frågan om vem som har skapat agenten.³⁹ Han menar att det åtminstone torde vara uteslutet att agenten har skapat sig själv: ”[o]ne cannot transcend oneself in the robust, libertarian sense.”⁴⁰ Å andra sidan menar han att vanlig sträng determinism riskerar att leda oss till fel förhållningssätt. Han tycks mena att vi i en strikt deterministisk värld missar de olika mått av fri vilja som olika agenter har. Han jämför den reflekterande självbehärskning och ansvarstagande förmåga som en femtonåring har med ett småbarns.⁴¹ Vidare pekar han på hur en person som inte lider av fobier är långt mycket friare än någon som lider av fobier, och att det tycks onödigt att suddas ut dessa olika nyanser av fri vilja, även om vi skulle sakna en libertarianistisk källinkompatibilistisk fri vilja.⁴²

På grund av att en värld med fri vilja är mer önskvärd än en värld utan, och att människor uppfattar sig vara moraliskt ansvariga i varierande grad oavsett om det är sant, förespråkar Smilansky den kompatibilistiska sidan av syn dubbla syn.⁴³ Detta leder honom till åsikten att vi bör leva i en illusion, i enlighet med illusionism. Han nämner några problem som illusionismen skulle lösa, bl. a. frågan om oskuld och att det är viktigt att enbart de som förtjänar straff ska straffas. Om man inte längre tror att någon förtjänar straff skulle risken vara att oskyldiga kommer straffas genom att alla

39 Smilansky, S.. Free Will, Fundamental Dualism and the Centrality of Illusion. Kane, R. (red.), i *The Oxford Handbook of Free Will*. 2. Oxford University Press: New York, (2011), (s. 425-441) [cit. Smilansky, (2011)], s. 426-428.

40 Ibid., s. 426.

41 Ibid., s. 429.

42 Ibid., s. 430.

43 Ibid., s. 430, 431.

dras över en kam. Kopplat till detta är det även centralt att folk känner sig ansvariga för saker och ting, menar han. Han talar även om frågan om värde, och att om människan ej kan hållas ansvarig för saker skulle grunden för stolthet, värde och mening försvinna.⁴⁴ Smilansky tycks inte helt klar själv över den ontologiska aspekten av sin teori, då han å ena sidan erkänner världens deterministiska beskaffenhet och den fria viljans omöjlighet däri, men å andra sidan förespråkar en på pragmatisk grund byggd illusion, och kallar illusionen en ”verklighet”.⁴⁵ Han tycks i vilket fall mena att detta är ett nödvändigt förhållningssätt för att inte riskera att världen faller ner i en principiös nihilism.⁴⁶

2.4.3. Distinktion mellan den ontologiska och den pragmatiska frågan

En skillnad mellan kompatibilisterna och Perebooms stränga determinism ligger i att Pereboom – åtminstone tydligare - skiljer den ontologiska frågan från den pragmatiska. Först förklarar han varför det tycks helt obefogat att påstå att fri vilja finns, givet de fysiska teorier vi tror på – Pereboom måste här åsyfta de klassiska fysiska teorierna, och verkar inte ta de kvantfysiska teorierna i beaktning. Därefter diskuterar han hur vi bör förhålla oss till denna slutsats. I och med att det tycks oss så kontraintuitivt att inte ha någon fri vilja eller något ansvar, klumpar kompatibilisterna ihop de två frågeställningarna, och får konstruktionen att hålla genom att omtolka begreppet fri vilja på ett enligt Perebooms fyra exempel tvivelaktigt sätt. Smilansky står någonstans däremellan, och det är svårt att riktigt avgöra om han menar att hans illusionism till någon del är ontologiskt betingad, eller helt beror på den dystopi som han föreställer sig en värld utan fri vilja skulle innebära.

2.5. *Sammanfattning*

Libertarianismen kan sammanfattas som att den förutsätter en vilja fri från såväl interna som externa hinder, alltså en frihet, inom vars handlingsutrymme det finns potential att utefter ens vilja utföra flera olika handlingar vid ett vägsval. Vidare räcker det inte med att denna fria vilja är fri från externa och interna hinder, utan den ska även kunna härledas till en autonom källa – kausal-agenten. Det är detta Kane menar när han talar om det ultimata ansvaret, som betingas av individens fundamentala självständighet – även om det som skrives faktiskt inte verkar som att Kane härleder sin fria vilja från en autonom källa. I och med denna autonoma källa är varje person kapabel till att hyllas och klandras, då den i grunden är ansvarig för sig själv. I och med förespråkandet av denna

44 Ibid., s. 434, 435.

45 Ibid., s. 436.

46 Ibid., s. 436.

starka form av fri vilja är libertarianismen inkompatibel med determinism och kompatibilism, i linje med konsekvensargumentet.

Kompatibilismen kan inte gå med på den starka fria viljan som kräver en autonom källa som kausalagenten, eftersom detta strider mot determinismen. Ingen kan vara fundamentalt autonom och samtidigt fundamentalt underkastad determinism. Därför formulerar kompatibilisterna en annorlunda fri vilja, som bara förutsätts vara fri från externa och interna hinder, men där man inte tar hänsyn till huruvida källan är autonom eller ej. Den autonoma källan anses dock inte heller vara nödvändig för att en person ska kunna hållas ansvarig för sina val.

Den stränga determinismen delar kompatibilismens verklighetsåskådning angående determinism, men går inte med på en fri vilja formulerad så som inom kompatibilismen. Det är för dem inte tillräckligt med frihet från externa och interna hinder, i linje med var Pereboom anför med sina fyra exempel – en vilja fri från externa och interna hinder kan fortfarande vara manipulerad. I och med detta möter de stränga deterministerna den svåraste fortsättningen. Såväl libertarianismen som kompatibilismen möter tillvaron med sin tolkning av fri vilja bevarad, men den stränga determinismen har ingenting kvar. Här klyvs determinismen i två, där den ena grenen försöker förlika sig med en opåverkbar tillvaro, och den andra anser att vi ska omfamna chimären av autonomi. I det förra fallet kan ingen klandras eftersom att ingen kan hållas ansvarig, och i det senare fallet klandrar vi människor för att det är praktiskt funktionellt, även om det inte vore sant.

För att göra resterande del av uppsatsen begriplig delar jag upp begreppet fri vilja i tre delar, mot bakgrund av de filosofiska teorierna. Detta gör jag för att särskilja och förtydliga vad olika teorier eller personer menar när de benämner något som en *fri vilja*. Som har framgått ovan identifierar jag tre plan av fri vilja.

- Handlingsfrihet – En frihet från externa hinder, exempelvis en person som inte är fastbunden. Ingen filosofisk teori anser detta vara tillräckligt för att hålla någon ansvarig för sin handling.
- Viljefrihet – Frihet från interna hinder, exempelvis en person med en normalt fungerande hjärna, som inte lider av någon allvarlig psykisk sjukdom. Kompatibilismen anser detta vara tillräckligt för att hålla någon ansvarig för sina handlingar.
- Stark fri vilja – Den fundamentalt autonoma agenten, det vill säga en person vars jag inte

beror på kausalitet med någon tidigare händelse. Personen är sin egen kausala grund, härav begreppet *kausal-agent*. Libertarianismen och den stränga determinismen anser detta krävas för att hålla någon ansvarig för sin handling.

Fortsättningsvis använder jag alltså termerna handlingsfrihet, viljefrihet och stark fri vilja när jag menar någon specifik form av fri vilja, och inte endast talar allmänt om idén eller diskussionen.

3. STRAFFRÄTTSLIGA PERSPEKTIV ANGÅENDE ANSVAR OCH FRI VILJA

3.1. *Straffrättens filosofiska utmaning*

Att på juridisk grund motivera skuld och klander är inte nödvändigtvis särskilt enkelt. Nils Jareborg, professor emeritus i straffrätt vid Uppsala Universitet, förklarar svårigheterna enligt följande:

”Filosofien är outhärlig för straffrätten, men givetvis är inte alla jurister goda bedömare av filosofiska frågor. Ett område är särskilt känsligt. På första sidan av William Goldings roman *Free Fall* sägs, att den fria viljan inte kan diskuteras, bara upplevas, på liknande sätt som en färg eller smaken av potatis. Men om något har diskuterats så är det viljans frihet. Och för jurister är problemet så besvärande att de försöker undvika att se det direkt i ögonen; i verkligheten hamnar dock alla i ett läge där en viss lösning eller ideologi förutskickas, åtminstone omedvetet. Anledningen till att saken är så viktig är att om det inte finns någon fri vilja eller om universum är deterministiskt, så synes inget utrymme finnas för moraliskt ansvar och därmed för rättvis – förtjänst – bestraffning. Hela straffrätten vore uppbyggd på en illusion. Svaret på en av filosofihistoriens mest svårlösta frågor verkar således ha direkt betydelse för om det är politiskt försvarbart att ha kvar ett straffrättssystem.”⁴⁷

För att utröna vilka ansvars- och viljeuppfattningar som det ändå ges uttryck för inom svensk straffrätt, Jareborgs ord till trots, följer en redogörelse för den svenska straffrättens historiska och ideologiska utveckling gällande synen på ansvar och fri vilja, och en närmare granskning av vissa centrala begrepp i frågan – bland andra medvetenhet, klandervärdhet och tillräknelighet.

3.2. *Den straffrättsliga utvecklingen*

3.2.1. Den klassiska straffrätten

Som en motreaktion mot den förhållandevis godtyckliga maktutövning som historiskt har färgat Europa kriminalpolitiskt och straffrättsligt, utvecklades under 1800-talet vad som kom att kallas den klassiska straffrätten.⁴⁸ Den var ett barn av upplysningen, och färgades av dess cartesianska

⁴⁷ Jareborg, N., Determinism och ansvar. Agell, A., Jareborg, N. (Reds.), i *Straffrättsideologiska fragment*. Iustus Förlag: Stockholm, (1992), (s. 206-242) [cit. Jareborg, (1992)], s. 206, 207.

⁴⁸ Victor, D., Från behandlingsideologi till nyklassicism. *Nordisk tidskrift för kriminalvetenskap*, 99 (2), (2012), (s.

dualistiska syn på naturen och människan; naturen ansågs lyda under deterministiskt verkande fysiska naturlagar, medan människan stod över determinismen i och med sin fria vilja.⁴⁹ Man kan säga att man i och med den klassiska straffrätten gick från att fokusera på effekt till att fokusera på skuld – en naturlig följd av den för samtiden vedertagna föreställningen om den autonoma människan, om kausal-agenten.⁵⁰ Nämnade dualism var inom straffrätten tydlig i tudelningen av ansvarsbedömningen. Det förelåg alltså i princip två krav för att ansvar skulle kunna utdelas. Det fanns dels ett krav på tillräknande, vilket handlar om ett krav på en koppling mellan gärningsmannen och gärningen.⁵¹ Tillräknandekravet kan de objektiva rekvisiten sägas ta sikte på, vilka handlar om de kausala orsakssambanden i den deterministiska naturen. Det fanns även ett krav på tillräknelighet, vilket snarare tar sikte enbart på gärningsmannen, och huruvida denne kan hållas ansvarig för, och därigenom klandras, för handlingen.⁵² Tillräknelighetskravet är således uttryckt i de subjektiva rekvisiten, vars objekt är människan i sig och hennes eventuella uttryck av fri vilja.⁵³ De objektiva rekvisiten tog sikte på naturen och det kausala orsakssambandet, medan de subjektiva rekvisiten tog sikte på människan och dess fria vilja. Det var genom att pröva huruvida de subjektiva rekvisiten täckte de objektiva rekvisiten som man kunde utröna om personen ifråga bar skuld för det specifika brottet, och således kunde anses klandervärd.⁵⁴ Härav tanken om subjektiv täckning av objektiva rekvisit.

Tillräkneligheten var alltså en typisk och central idé inom den klassiska straffrätten, så som den kom till uttryck i Sverige och i StraffL. Den förankrade ansvarsbedömningen i den filosofiska åskådning som rådde vilken presumerade en fri vilja, och att denna fordrades för klandervärdhet – detta krav är även vad som utgör skuldprincipen.⁵⁵ Utan fri vilja ansågs begrepp som skuld och klander meningslösa. I praktiken innebar denna presumtion att så länge det inte förelåg några hinder i form av sinnessjukdom eller att man var för ung för att förstå bättre, ansågs personen agera utifrån sin fria vilja.

114-122) [cit. Victor, (2012)], s. 115.

49 Ibid., s. 115, 116;

Marc-Wogau, K., *Filosofin genom tiderna, Andra bandet, 1600-talet 1700-talet*. 2. Thales: Stockholm, (1992) [cit. Marc-Wogau, (1992)], s. 45.

50 Victor, (2012), s. 116.

51 Almkvist, G., Att klandra en människa - Om rödebydråpet och grunderna för personligt ansvar i svensk rätt. *Juridisk publikation*, (1/2009), s. 17-35. [cit. Almkvist, (2009)], s. 20.

52 Ibid., s. 20.

53 Victor, (2012, s. 115, 116; SOU Psyk., s. 515.

54 Almkvist, (2009), s. 20.

55 Ibid., s. 21.

3.2.2. Den rättspositivistiska⁵⁶ behandlingsideologin

Upplysningens rationella lynne och den påföljande rättspositivistiska framfarten under 1900-talet ledde dock in straffrätten på nya vägar. Denna utveckling bidrog till ett ifrågasättande av den cartesianska dualismen, och man såg ej hur det kunde vara befogat att sätta människan i en sådan särställning som vid tiden var fallet.⁵⁷ Således ifrågasattes även om den fria viljan finns, eller om den blott är en nyttig chimär. När strömningarna vände och den fria viljan inte längre ansågs existera, hamnade en del av den juridiska terminologin i en komplex situation. Begrepp som skuld och klander kunde knappast längre anses ha någon relevans utifrån den samtida förståelsen.⁵⁸ Eftersom en människas handlingar är ”kausalt determinerade”, kan man inte tala om någon faktiskt skuld, menade Vilhelm Lundstedt.⁵⁹ Axel Hägerström, som lade stor del av den filosofiska grunden för Uppsalaskolan, menade att metafysik egentligen inte är något mer än tomma begrepp som fylls med subjektets emotionella associationer, och således enbart var ett praktiskt verktyg.⁶⁰ Den svenska straffrätten gick härmed i mångt och mycket från att, som tidigare gjorts i stor utsträckning, härleda resonemang från naturrättsligt håll – så som tron på den fria viljan och den kristna skuldetiken - till att nu härleda dem från sociologiska och psykologiska faktorer.⁶¹ Denna övergång innebar ett skifte till vad som kom att kallas behandlingsideologin, vilken fick genomslag i Sverige under tidigt 1900-tal.⁶² Förändringen skedde över längre tid inom straffrätten, men kan sägas ha fått sitt tydliga uttryck i den materiella rätten i och med reformarbetet som år 1965 mynnade ut i BrB. Fokus skulle nu ligga på den objektiva delen av ansvarsbedömningen. Skuld och dylika metafysiska ansatser skulle ersättas med orsaksförklaringar; kausalitet skulle ersätta skuld, och syftet skulle vara skydd - genom bland annat förebyggande av nya brott - snarare än straff. Gärningsmän skulle inte bestraffas utan behandlas – härav benämningen *behandlingsideologin*.⁶³

Strafflagsberedningens slutbetänkande från 1956 (SOU StraffL) är tydligt präglad av tidens rättspositivistiska synsätt. Häri föreslås bland annat avskaffandet av straffbegreppet, då man ansåg att en person skulle behandlas istället för att straffas. Man ville i linje med detta ej heller göra någon

56 Begreppet *Rättspositivism* ska inom ramen för denna uppsats fortsatt förstås som *sociologisk rättspositivism*, vilket jag menar för uppsatsens syften är detsamma som den *skandinaviska rättsrealismen* (Uppsalaskolan).

57 Victor, (2012), s. 116.

58 Ibid., s. 117.

59 Olivecrona, K., *The Legal Theories of Axel Hägerström and Vilhelm Lundstedt*. Almqvist & Wiksell. (1959), (s. 126-150) [cit. Olivecrona, (1959)], s. 139.

60 Ibid., s. 127, 135.

61 Almqvist, (2009), s. 21;

Victor, (2012), s. 116, 117.

62 Victor, (2012), s. 117.

63 Ibid., s. 117.

åtskillnad mellan vård som påföljd på brott, och vanlig vård. Den kanske viktigaste punkten i fråga var dock att grunden till avskaffandet av tillräknelighetsbegreppet lades i och med strafflagsberedningen.⁶⁴ Det sammanfattas enligt nedan:

”Domstolens beslut om överlämnande till psykiatrisk vård träder istället för nuvarande straffriförklaringar men grundas uteslutande på vårdbehovet, ej på några tillräknelighetsbestämmelser.”⁶⁵

Det fanns således en vilja att tydligt klargöra avståndstagandet från tillräknelighetsbegreppet, till förmån för ett vårdbehov. I och med denna allt tyngre vägande preventionstanke förklarades straffet ha förlorat sin särställning som dominerande brottspåföljd. I linje med detta ansågs uppdelningen mellan straffbara och straffria lagöverträdare – den avvägning som värnade personer som ej ansågs klandervärda - ha förlorat sitt berättigande.⁶⁶

Sammanfattningsvis medförde behandlingsideologin några betydande förändringar inom straffrätten. Det ansågs inte finnas utrymme för en fri vilja i en deterministiskt betingad värld. Utgångspunkten blev därför att det inte fanns någon fri vilja, i och med att man antog att världen var deterministisk. Antaget detta innebar det att ingen i egentlig mening kunde hållas klandervärd för någon gärning de utfört. Om så vore fallet, tycktes det orättvist och inkonsekvent att klandra vissa men inte andra.⁶⁷ I och med att man inte längre ansåg gärningsmän klandervärda i begreppets faktiska mening, kom bestraffning i stället att handla om individual- och allmänprevention. Thyren förklarar det som att det som är relevant är den samhällsfarliga viljan, snarare än källan till viljan - det vill säga individen och dess eventuella fria vilja.⁶⁸ Fokus hamnade alltså snarare på en strävan efter det bästa för samhället, genom att minimera samhällsfarliga viljor.⁶⁹ Detta tycks således innebära ett frångående från kravet på tillräknelighet och skuldprincipen.

64 Ibid., s. 117;

SOU StraffL, s. 427.

65 SOU StraffL, s. 427.

66 Ibid., s. 273.

67 Almkvist, (2009), s. 21;

SOU Psyk., s. 514-516.

68 Almkvist, (2009), s. 22.

69 Olivecrona, (1959), s. 138, 139.

3.2.3. Den nyklassicistiska vändningen

Den behandlingsideologiska utvecklingen mötte en hel del kritik under 1970-talet, då det ej ansågs finnas tillräckligt stöd för synen att brottsligheten minskar genom behandlingsinsatser. Straffrätten kom här att ta en så kallad nyklassicistisk riktning, där den rättspositivistiska strävan efter brottslingars återanpassning i samhället skulle vara fortsatt viktig, men där man i viss utsträckning ville återgå till vissa klassiska straffrättsliga tankegångar. Man var kritisk till hur behandlingsideologin formade bilden av gärningsmän som oansvariga objekt, till skillnad från de ansvariga subjekt, vilket den nyklassicistiska straffrätten förespråkar. Denna kritik mynnade ut i en påföljdsreform år 1989 (Prop. BrB). För att fortfarande bevara möjligheten till förmildrande omständigheter förlade man den förmildrande funktionen till påföljdsledet istället för ansvarsledet, där den tidigare hade legat i form av tillräknelighetsbedömningen. I och med detta kom, som ovan anförts, ansvarsfrågan att i princip enbart bestå i uppsåts- och oaktsamhetsbedömningen, utan någon tillräknelighetsbedömning.⁷⁰ I och med reformen 1989 närmade man sig den klassiska straffrätten något i den mån att man införde att utformningen av straffet ska bero på gärningens straffvärde – ett begrepp som kommer att diskuteras senare - och ej enbart på gärningen.⁷¹ Detta handlade alltså om påföljdsledet – ansvarsledet lämnades till synes intakt. Behandlingsideologin tycks således fortfarande vara påtaglig i och med den fortsatta frånvaron av någon form av ansvarsfrihetsmöjligheter.⁷²

3.3. Uppsåtsläran

Nedan följer en redogörelse för hur uppsåtsläran fungerar idag. Vad gäller den straffrättsliga ansvarsbedömningen håller jag mig nedan till den del som handlar om uppsåt, och berör alltså inte oaktsamhet. I ljuset av diskussionen om gränsen mellan likgiltighetsuppsåtets lägsta gräns och den medvetna oaktsamhetens högsta gräns kan man mena att uppsåt och oaktsamhet utgör två delar av en flytande skala, men jag tänker använda den typologiska indelning som ändå görs mellan de två kategorierna för att avgränsa mig något, och menar att ämnet i fråga främst ställs på sin spets inom ramen för uppsåtsdelen,

Huvudstrukturen för uppsåtsläran så som den ser ut idag är som följer. De objektiva rekvisiten

70 Almkvist, (2009), s. 23; Victor, (2012), s. 118, 119.

71 Almkvist, (2009), s. 23.

72 Victor, (2012), s. 118 - 120.

utgörs av tre delar: handling, gärningsmoment och effekt. Handling är de yttre observerbara omständigheter som gärningsmannen utför, och som beskrivs i ett straffbud, effekten är vad handlingen leder till, och gärningsmomenten är de komponenter som varken är handlingar eller effekt, men som är nödvändiga förutsättningar för att samtliga objektiva rekvisit ska kunna täckas.⁷³

Teoretiskt sett kan vem som helst begå ett brott idag, i objektiv mening. Även underåriga och psykiskt sjuka kan dömas för brott, eftersom att ingen längre kan vara otillräcklig i lagteknisk mening, även om man tenderar att ifrågasätta tillräckligt unga barns förmåga till tillräcklig insikt för uppsåt. Skillnaden här hanteras istället vid påföljdsfrågan - se t. ex. 30 kap. 6 § BrB, angående hur psykiskt sjuka inte får dömas till fängelse.⁷⁴ Konstruktionen beror främst på att man genom detta möjliggör dömandet av anstiftare och medhjälpare, vilka annars kan vara svåra att komma åt.⁷⁵ Tillräcklighet krävs alltså inte, men vad som dock krävs idag är att gärningsmannen måste kunna anses vara medveten om själva handlingen som han eller hon utfört. Detta utgörs av de subjektiva rekvisiten, vilka, som skrives, måste föreligga för att de objektiva rekvisiten ska anses vara täckta, och för att därigenom uppsåt ska kunna konstateras.⁷⁶

Huvudregeln om att uppsåt krävs för att någon ska kunna dömas för ett brott framgår av 1 kap. 2 § BrB. Ur detta framgår kravet på subjektiv täckning, vilket är återstoden av skuldbeaktandet inom straffrättslig lagstiftning.⁷⁷ Subjektiv täckning för uppsåt ska föreligga för såväl handlingen som gärningsmomenten och effekten. Vad gäller uppsåt till handlingen räcker det att personen har uppsåt till själva muskelrörelsen. Denna behöver dock ej föregås av någon form av konkretare beslutande eller begrundan. Så länge det inte handlar om en reflexrörelse eller att handlingen är betingad av en yttre påverkan i form av en knuff eller liknande kan rörelsen - i princip – anses ske under uppsåt. Uppsåt angående gärningsmoment kan exemplifieras med att personen vid stöld vet om eller är likgiltig till att egendomen ägs av någon annan.⁷⁸ Vad gäller uppsåt till effekten delas den in i tre delar: avsiktssuppsåt, även kallat direkt uppsåt, insiktssuppsåt, även kallat indirekt uppsåt, och likgiltighetsuppsåt. Vid avsiktssuppsåt krävs en avsikt, en viljeriktning, som antingen utgör själva

73 Dahlström, M., Strand, A., Westerlund, G., *Brott & påföljder*. 5. Bruun Juridik: Stockholm, (2014) [cit. Dahlström, Strand, Westerlund, (2014)], s. 10.

74 Ibid., s. 10, 11;

Leijonhufvud, M., Wennberg, S., *Straffansvar*. 8. Norstedts Juridik: Stockholm, (1997) [cit. Leijonhufvud, Wennberg, (1997)], s. 60.

75 Leijonhufvud, Wennberg, (1997), s. 60.

76 Dahlström, Strand, Westerlund, (2014), s. 10, 11.

77 Leijonhufvud, Wennberg, (1997), s. 60.

78 Dahlström, Strand, Westerlund, (2014), s. 15, 16.

syftet med personens agerande, alternativt utgör ett nödvändigt genomgångsled för att nå syftet. Syftet behöver här inte sammanfalla med själva effekten. Vid insiktsuppsåt är inte effekten själva syftet med handlingen, men personen inser att det är en praktiskt taget oundviklig konsekvens av handlingen. Vid likgiltighetsuppsåt ska personen vara likgiltig till risken för effekten, och likgiltig till förverkligandet av effekten.⁷⁹

3.4. *Gustaf Almkvist om medvetenhet*

Vad innebär ovan nämnda uppsåtslära, så som den ser ut idag? Med den centrala roll som uppsåtsläran har inom straffrätten, i och med att den i princip utgör hela ansvarsbedömningen, skapas en stor kontrast till den klassiska straffrätten. Detta beror på den i viss mån mekaniska syn av människan som uppsåtsläran vittnar om, i förhållande till den klassiskt straffrättsliga synen av människan som på filosofisk grund existerande, föregående de fysiska uttryck hon tar sig.

Konformitetsprincipen är ett grundläggande fundament inom straffrätten och förutsättningarna för att döma någon, och innebär att ”en person inte är ansvarig för ett brott om det inte finns en lag som han kunnat rätta sig efter”.⁸⁰ Utan en brottsrubricering kan personen ifråga varken agera konformt eller icke konformt. Principen tar således dels sikte på det externa planet, och personens möjlighet att uttrycka sin handlingsfrihet lagenligt, och dels personens möjlighet att uttrycka sin handlingsfrihet genom att faktiskt agera. Som del av konformitetsprincipen har skuldprincipen legat, vilken innebär att straffrättsligt ansvar endast kan åläggas en person som anses bära skuld för brottet.⁸¹

Som skrives är det avgörande huruvida gärningsmannen var medveten om brottet – alltså handling, gärningsmoment och effekt - eller ej. Hur man förhåller sig till medvetenhet i de olika leden handling, gärningsmoment och effekt är dock värt att se närmare på. Detta illustreras väl av Gustaf Almkvist i artikeln *Att klandra en människa - Om rödebydråpet och grunderna för personligt ansvar i svensk rätt*, exemplifierat med Rödebymålet.⁸² I målet dömdes en psykiskt störd man till dråp efter att ha skjutit två unga män med sitt hagelgevär som han ägde i rollen av jägare. De två ungdomarna hade provocerat mannens familj under en längre tid. Den rättspsykiatriska utredningen

79 Dahlström, Strand, Westerlund, (2014), s. 16, 17;

Leijonhufvud, Wennberg, (1997), s. 62, 63.

80 *Nationalencyklopedin*. ”Konformitetsprincipen”.

81 Almkvist, (2009), s. 20.

82 Almkvist, (2009)

kom fram till att gärningen var gjord under allvarlig psykisk störning. Mannen friades i tingsrätten men dömdes i hovrätten. För att ha uppsåt till handlingen måste han ha varit ”i tillräcklig grad medveten om vad han har gjort”.⁸³ Hovrätten kom fram till att även om mannen ej kunnat överväga andra handlingsalternativ på ett normalt sett var detta inte samma sak som att han inte var medveten om sitt handlande. Vidare fortsatte hovrätten med att se om det förelåg uppsåt för effekten av handlandet. Man menade att mannen, i och med sin roll som jägare och bekantskap med vapnet, borde ha varit praktiskt taget säker på att offret skulle dö av det andra skottet på nära håll.

Strängt taget krävs det alltså inte insikt om andra valmöjligheter angående handling eller insikt i stunden om handlingens innebörd – det räcker med att man borde ha insikt baserat på en latent kunskap från tidigare erfarenheter – för att medvetenhet, och således uppsåt, ska anses föreligga för brottet. Detta resonemang faller väl inom ramen för uppsåtsläran så som ovan anförd. Den juridiska konstruktionen medvetenhet tycks härmed ligga tämligen långt från begreppet såsom allmänmänskligt intuitivt förstått. Det är en bedömning som i princip helt tar fasta på gärningen och korrelationen till gärningsmannen, men inte till gärningsmannen i sig. Uppsåtspövnigen som sådan tycks härmed inte räkna för att garantera efterlevande av skuldprincipen. Det ligger nära till hands att undra om det över huvud taget är möjligt att leva upp till konformitetsprincipen, om man inte kan garantera skuldprincipen.

3.4.1. Vad innebär medvetenhet?

Hovrätten konstaterade, som skrives, apropå Rödebymålet, att gärningsmannen måste vara medveten i tillräcklig grad för att uppsåt ska kunna föreligga.⁸⁴ Gärningsmannen måste alltså vara medveten för att kunna anses klandervärd. Hovrätten fortsätter med att anföra att det faktum att mannen inte kunnat överväga andra handlingsalternativ inte är samma sak som att han inte var medveten om sitt handlande.⁸⁵ För att anse att medvetenhet är ett argument för klandervärdhet och uppsåt – vilket görs gällande i uppsåtsläran - torde det vara implicerat någon form av förmåga till kontroll i begreppet medvetenhet. Denna förståelse av begreppet medvetenhet ställs dock på ända av hovrätten, som menar att uppsåt i fallet ifråga inte fordrade en möjlighet att överväga andra handlingsalternativ för gärningsmannen. Att inte ens kunna överväga andra handlingsalternativ torde ligga långt ifrån att ha kontroll, och således egentligen vara svårförenligt med ett krav på medvetenhet, även om det, som hovrätten skriver, inte nödvändigtvis är samma sak. Låt oss återgå

83 Rödebymålet, s. 8.

84 Ibid., s. 8.

85 Ibid., s. 10.

till de filosofiska tankarna kring alternativa möjligheter, och deras implikationer. Hovrätten ger här uttryck för en kompatibilistisk hållning, där konsekvensargumentet inte anses ha tillräcklig bäring för att frigöra individen från skuld för sina handlingar. Även om individen inte kunde agera på något annat sätt, bör den hållas ansvarig för hur den agerade, tycks hovrätten mena.

3.5. Jareborg angående klandervärdhet

Som skrives består påföljdsledet av en bedömning av straffvärdet, för att avgöra hur bestraffningen ska utformas. Jareborg försöker reda ut varför vi, i en straffrättslig rättspositivistisk kontext där vi önskar ta avstånd från individens skuld på moraliska grunder, ändå förhåller oss till uppsåt och oaktsamhet som så att uppsåt alltid tycks uppfattas allvarligare ur påföljdssynpunkt.⁸⁶ Att förstå denna distinktion mellan de två skulle kunna berika denna uppsats, då det säger något om straffrättens syn på klander, även om frågan handlar om straffvärde, och således berör påföljdsfrågan snarare än ansvarsfrågan.

Vid bedömning av straffvärdet för ett brott låter man två parametrar vara vägledande: *skadedimensionen*, det vill säga den skada, kränkning eller fara som gärningen inneburit, samt *skulddimensionen*, det vill säga vad den tilltalade borde ha insett och dennes intentioner.⁸⁷ Sant är att många av de grövre brotten är uppsåtsbrott, vilket svarar för tendensen som Jareborg poängterar vad gäller skadedimensionen, men det ger ingen vägledning angående skulddimensionen. Det kan inte påstås ligga någon som helst korrelation mellan det klander en person förtjänar och den skada som den klandervärda handlingen ledde till. Jareborg hänvisar till Johan Thyré och Ivar Agge, och målar en bild av att det handlar om hur man värderar den tilltalades avsikt eller motiv. De menar att det handlar om att somliga viljeriktningar skall tas för allvarligare än andra då de ses som samhällsskadliga eller icke godtagbara, och att ”imputation [d. v. s. tillräknande] är brottets väsen”.⁸⁸ Johan Hagströmer hade tidigare uttryckt ståndpunkten ännu skarpare, och förklarade att grunden för att bedöma straffvärdet bör vara den samhällsskadliga viljans intensitet och skada. Han pratar om ”culpans egenskap av medvetenhet”.⁸⁹

Jareborg ger uttryck för såväl konformitetsprincipen som skuldprincipen, när han menar att man inte kan hålla den ansvarig, som inte hade möjlighet att följa lagen, och alltså ej kan klandra någon

86 Jareborg, N., Uppsåt och klander – Varför är ett uppsåtligt brott mer straffvärt än ett oaktsamt?. *Svensk juristtidning*, 73 (1), (1988), (s. 722-729) [cit. Jareborg, (1988)], s. 724.

87 Ibid., s. 723.

88 Ibid., s. 725.

89 Ibid., s. 726.

som inte är moraliskt ansvarig.⁹⁰ Han menar dock att anledningen till skillnaden mellan uppsåt och oaktsamhet bygger på en klandervärdhet som har att göra med gärningens och inte gärningsmannens – alltså snarare tillräknande än tillräknelighet – moraliska halt.⁹¹ Huruvida gärningen är samhällsskadlig eller ej menar han har att göra med huruvida den är uttryck för en olydnad gentemot ”samhällets norm”, och att brottet kan innebära ett direkt eller indirekt avståndstagande från samhällets normer.⁹² Inom ramen för avståndstagande mot samhällets normer ryms både uppsåt och oaktsamhet, men jag uppfattar det som att Jareborg menar att det är än värre när individen aktivt söker detta avståndstagande, då det i så fall skulle kunna handla om en medveten strävan efter en samhällsskadlig effekt.

3.5.1. Vad innebär skuld?

I Jareborgs diskussion om straffvärde nämner han en skulddimension som en av två parametrar. Denna skulddimension låter han sedan bero på två faktorer; till vilken grad personen insåg eller bort inse effekten av gärningen, och vilka avsikter personen hade. Det handlar alltså om medvetenhet och intention. Det är inte helt tydligt hur Jareborg här ser på begreppet skuld, när han benämner medvetenhet och intention som skulddimensionen. Är det en rättspositivistisk skuld, med straffrättsligt preventivt fokus, som enbart ser till ansvar betingat av handlingsfrihet och viljefrihet, eller är det en klassisk skuld, som ser till den starka fria viljan och kausal-agenten, och därför prövar frågan på nivån för viljefriheten, för att den säger något om den starka fria viljan? Eftersom att han låter den straffrättsligt relevanta klandervärdheten utgå från gärningen och inte gärningsmannen, har jag svårt att se att det skulle handla om något annat än den rättspositivistiska tolkningen.

3.6. *Jareborgs pragmatism*

Jareborg gör en viktig poäng när han betonar det förmodligen omöjliga i att någonsin kunna komma fram till huruvida vi har fri vilja eller ej. Detta kan förklaras som att ett system inte kan innehålla information om allting eftersom att det inte kan innehålla all information om sig självt – och ontologiskt otvivelaktiga slutsatser kan omöjligen dras utan total kunskap.⁹³ Ett matematiskt bevis har formulerats för detta, av matematikern Kurt Gödel, omnämnt Gödels ofullständighetsteorem, som visar på paradoxen som infinner sig när man konstruerar en självrefererande ekvation. Den måste hela tiden innehålla sig själv förklarande sig själv förklarande sig själv ad infinitum.

90 Ibid., s. 730.

91 Ibid., s. 732, 733.

92 Ibid., s. 736, 737.

93 Ibid., s. 230, 231.

Samtidigt, om ekvationen inte konstrueras självrefererande kan den aldrig garantera sina egna utgångspunkter. På detta sätt visade Gödel, grovt förenklat, hur vi aldrig kan veta att matematik går att lita på, eftersom att varje ekvation måste bevisas inom en större ekvation, som måste bevisas inom en större ekvation ad infinitum.⁹⁴ Analogt sett skulle detta innebära att vi befinner oss i en position där vi har en fundamentalt avgörande existentiell gåta, som vi aldrig kommer kunna besvara. Frågan är hur vi hanterar det. Jareborgs citat som fick inleda detta kapitel förklarar hur han ser på saken.

Den problematik som här infinner sig är dock uppenbar. I mötet med denna existentiella tegelvägg som frågan om den fria viljans existens verkar vara, resoneras det på många olika sätt. Jareborg tycks landa i en pragmatisk hållning. Han menar att det är möjligt att vi inte är agenter i den bemärkelse man menar krävs för fri vilja – jag förstår det här som att Jareborg talar om den starka fria viljan - men att oavsett vad som är sant i frågan kan vi aldrig sluta agera som agenter.⁹⁵ Han ifrågasätter också varför vi skulle vilja sluta bemöta varandra som personer hysande fri vilja och ansvarspotential, i det fall att determinism är sann. Dels hade vi inte kunnat det, och dels hade vi inte haft något att vinna på det.⁹⁶ Genom en frikoppling från världens ontologiska beskaffenhet, vill han befria juristen från den omöjliga gåta som fri vilja är: ”För personen är framtiden med nödvändighet öppen och obestämd, även om den är ontologiskt sluten och bestämd.”⁹⁷ Det är ett stort kliv att subjektivt motivera kollektivt tvingande ramar.

3.6.1. Vad kan vi veta?

Naturligtvis är det så att varje juridisk ansats i slutändan måste ha sitt praktiska uttryck i åtanke. Ett exempel på detta är hur en domare inte kan neka att döma i en fråga av anledningen att det är en för svår fråga, att det hela är för nyanserat för att döma åt det ena eller andra hållet, et cetera. En domare kan inte säga att den inte vet hur den ska döma, eftersom att vi inte är säkra på om någon kan klandras för sina egna handlingar eller inte. En faktor som inte är möjlig att bedöma i en juridisk ram kan därför inte vara del av en juridisk bedömning, även om begreppsfloran kan ge sken av det. Ett av de främsta exemplen på detta torde vara skillnaden mellan att *ha* rätt och att *få* rätt. Denna problematik uppstår oundvikligen även inom straffrätten. Vi kan egentligen inte säga något

94 Marc-Wogau, K., Carlshamre, S., Gustafsson, M., *Filosofin genom tiderna, Fjärde bandet, 1900-talet Före 1950*. 2. Thales: Stockholm, (2010) [cit. Marc-Wogau, Carlshamre, Gustafsson, (2010), s. 125, 243; Hofstadter, D., *I am a Strange Loop*. Basic Books: New York, (2008) [cit. Hofstadter, (2008)], s. 125-138.

95 Jareborg, (1992), s. 221, 222.

96 Ibid., s. 229, 230.

97 Ibid., s. 231.

om en persons inre, vad som försiggår i andanom, och vad dess avsikter och motiv egentligen är. Barbara Wootton exemplifierar med det svåra i att avgöra om en person avstod från att göra något, eller avstod från att inte göra något, för att personen inte kunde eller inte ville. Hur ska vi kunna avgöra om det handlade om bristande förmåga eller bristande vilja?⁹⁸ Med detta sagt är det fortfarande högst relevant att se till den juridiska utformningen av ett system, och se till vad bedömningarna söker utröna, eftersom att detta kan säga oerhört mycket om åskådningen och tron som ligger bakom konstruktionen.

3.6.2. Fundamental begreppsförvirring

Det som gör det oerhört komplext att skriva begripligt om dessa saker, är att hela den ansvarsmässiga begreppsbyggnaden inom straffrätten löper enligt två skilda spår. De ”metafysiska” begreppen tömdes på sitt klassiska juridiska innehåll, men istället för att helt bytas ut mot nya begrepp fylldes de med nytt innehåll. Detta gör att det inte är helt tydligt vad man ska förstå med begrepp som ansvar, skuld et cetera, och samma sak gäller för principer som skuldprincipen. Vilken typ av skuld är det meningen att principen skall ta fasta på? Är det den moraliska klander som springer ur vår religiösa och filosofiska historia, kopplat till den starka fria viljan, eller är det en konstruktion i stil med medvetenhetskonstruktionen, utan någon djupare dimension än funktionen i sig som juridiskt verktyg? Vad Jareborg menar när han pratar om en skulddimension beror därför helt på i vilken begreppsvärld hans tankar har sin hemvist.⁹⁹

3.7. *Sammanfattning*

Trestegsraketen

I ljuset av de filosofiska teorierna anser jag det vara befogat att förstå ansvar inom straffrätten som en konstruktion i tre steg:

- ansvar betingat av frihet i förhållande till externa faktorer (det vill säga frihet att utöva handlingsfrihet) – detta skulle kunna begränsas av att personen är fysiskt fastbunden
- ansvar betingat av frihet i förhållande till interna faktorer (det vill säga frihet att utöva viljefrihet) – detta skulle kunna begränsas av en hjärnskada
- ansvar betingat av ”källan” (”källan” skulle vara det libertarianister menar med kausalagenten, d. v. s. förutsättningarna för den starka fria viljan) – detta skulle begränsas av att vi

98 Lernestedt, C., Något om grunden för den mänskliga ansvarsförmågan inom straffrätten. *Juridisk Tidskrift*, (2), (1996), (s. 323-351) [cit. Lernestedt, (1996)], s. 334.

99 Cavallin, S., (1999). *Skuld*. Iustus Förlag: Uppsala, (1999) [cit. Cavallin, (1999)], s. 11; Victor, (2012), s. 115, 116.

i grunden enbart är en produkt av faktorer vi inte styr över.

Denna tredelning av ansvarsbegreppet knyter alltså an till tredelningen av den fria viljan – i handlingsfrihet, viljefrihet och stark fri vilja - som gjordes i sammanfattningen av de filosofiska teorierna. Den klassiska straffrätten motiverar idén om skuld med den fria viljan, vilken tycks sammanfalla med den libertarianistiska idén om kausal-agenten. I brist på en konstruktion för att i en rättslig prövning kunna bevisa denna källa, använde man tillräknelighetsbegreppet för att avgöra om individen besatt viljefrihet, och på så sätt var klandervärd – i och med en presumtion om stark fri vilja. Viljefriheten, det vill säga tillräkneligheten, var ett uttryck för kausal-agenten, och därmed den starka fria viljan, och var det närmsta uttrycket för denna som rent rättsligt gick att nå.

Behandlingsideologin

Den rättspositivistiska straffrätten tror inte att kausal-agenten existerar, och försöker således inte bevisa denne genom en rättslig prövning av tillräkneligheten. Här är det istället gärningen som är relevant (det vill säga uttrycket för handlingsfrihet) och dess eventuella uttryck för en samhällsfarlig viljeriktning (viljefrihet). Här torde också Jareborgs resonemang kring varför uppsåtsbrott anses mer straffvärda än oaktsamhetsbrott förankras väl, eftersom att uppsåt vittnar om en sammanhängande koppling mellan viljefriheten och handlingsfriheten – handlingen (gärningen) är här ett uttryck för viljan.

Här kan konformitetsprincipen och skuldprincipen förstås i två olika steg. Konformitetsprincipen tar sikte på individens förmåga att rätta sig efter lagen, alltså förhållandet mellan handlingsfriheten och viljefriheten, medan skuldprincipen tar sikte på individens potential till att bära skuld genom en autonom viljeyttring, alltså förhållandet mellan viljefriheten och den starka fria viljan. Det är därför inte särskilt anmärkningsvärt att skuldprincipen är tämligen sällsynt uttalad, och att tillräknelighet är direkt frånvarande, inom dagens straffrätt, då systemet fundamentalt snarare hyser ett tydligt rättspositivistiskt arv.

Klassisk straffrätt bygger på den starka fria viljan

Det tycks som att straffrätten idag vilar på olika skolor. Den klassiska straffrätten bar i och med sin dualism, där människan kunde sträcka sig ovan determinismen, en tydlig libertarianistisk prägel. Det faktum att man till och med avskilde människan från determinismen antyder att det var den

starka fria viljan man trodde på – den som historiskt sett förankrats i indeterminism - det vill säga inte den svagare varianten som många kompatibilister förespråkar, den som enbart är en viljefrihet, som ej tar hänsyn till kausal-agenten. Som skrives ovan bör tillräknelighetsbedömningen då läsas som betingad av den starka fria viljan, även om den även kan förstås som enbart ett uttryck för viljefrihet. Den behandlingsideologiska verklighetsbilden klingar väl med den stränga determinismen. I en värld där ingen kan rå för något kan det tyckas lämpligt att inte tillmäta skuld någon betydelse, utan istället enbart se till de samhällseliga konsekvenserna. I förlängningen torde man inte heller kunna klandra en stat som dömer personer utan skuld, då även representanterna för staten är oförmögna till skuld, i sin brist på fri vilja.

Positivism, determinism, illusionism

Jareborg målar genom hänvisningarna till Hagströmer, Thyren och Agge upp en bild av en straffrätt som har fokuserat på motverkandet av samhällsfarliga viljeyttringar och avståndstagandet från samhällets gemensamma normer. Detta är vad som skulle motivera de samhälls- och individualpreventiva åtgärder som har förespråkats inom ramen för behandlingsideologin. Här rör vi oss således enbart kring förhållandet mellan viljefriheten och handlingsfriheten, det vill säga tillräknandet, snarare än tillräkneligheten. Jareborg själv går längre, och erkänner diskussionen kring kausal-agenten och den starka fria viljan, såsom antyds i det inledande citatet. Han landar dock i att det hela inte spelar någon roll, då han inte kan se något gott skäl för varför vi skulle vilja leva som om fri vilja inte fanns, även om så vore sant. Han tycks inte se poängen med det, utan förespråkar att vi upprätthåller vad som enligt honom vore en chimär av ansvar, skuld och klander, för att göra tillvaron, det ”döda skådespelet”, uthärdligt. Här anammar han i princip helt och hållet Smilanskys illusionism som den ultimata lösningen.

4. SKADESTÅNDSRÄTTSLIGA PERSPEKTIV ANGÅENDE ANSVAR OCH FRI VILJA

Låt oss lämna ansvarsdiskurserna inom straffrätten, och fortsätta i skadeståndsrätten. Från en gemensam historik med straffrätten i och med *culparegeln*, har skadeståndsrätten utvecklats på ett annorlunda sätt i förhållande till ansvar, vilket kommer redogöras för nedan.

4.1. Om *culparegeln*

Det ersättningsrättsliga systemet vilar på två ben – dels på det genom skadeståndslagen stiftade skadeståndsansvaret, och dels på det sedan tidigare existerande systemet bestående av olika försäkringskonstruktioner.¹⁰⁰ Inom skadeståndslagen har man formulerat ansvarsfrågan kring två huvudlinjer. Den ena utgörs av *culparegeln*, som utvecklades inom straffrätten - se 6 kap. 1 § StraffL - för att senare genom praxis tillämpas även när ansvar skulle fastslås i icke kriminaliserade förhållanden. Culparegeln tar fäste vid vem som var *vållande*, 2 kap. 1 § SkL.¹⁰¹ Man ansåg det vid arbetet med propositionen 1972 (Prop. SkL.) vara hög tid att *culparegeln* blev kodifierad, varför den nu står att finna i SkL. Den andra linjen inom skadeståndslagen var det objektiva skadeståndsansvaret – ansvar på grund av ställning eller position oavsett den vållande.¹⁰² Eftersom att mitt fokus ligger på ansvarsfrågan utifrån skuld och klander, kommer jag inte vidare ägna mig åt den andra linjen, angående objektivt ansvar, som snarare är ett system som har att göra med en avtalad konstruktion av ansvar.

För att man ska kunna tala om ett skadeståndsansvar enligt *culparegeln* krävs *adekvat kausalitet*. För en allvetande betraktare skulle således orsakssambandet te sig något typiskt och förutsebart. Man skiljer på adekvat kausalitet och logisk kausalitet i den mån att logisk kausalitet är striktare. Logisk kausalitet förutsätter att skadan inte skulle ske om en viss handling inte skett. Logisk kausalitet ligger alltså närmare ett deterministiskt begrepp, i och med betoningen på nödvändighet, snarare än sannolikhet.¹⁰³

100 Prop. SkL., s. 18.

101 Ibid., s. 19;

Hellner, J., Radetzki, M., *Skadeståndsrätt*. 8. Norstedts Juridik: Stockholm, (2012) [cit. Hellner, Radetzki, (2012)], s. 30, 31.

102 Prop. SkL., s. 19, 23, 24.

103 Ibid., s. 21, 22.

Departementschefen vid tiden, Lennart Geijer, anför i sin diskussion i Prop. SkL., att culparegeln brukar anses ha en dubbel funktion: å ena sidan den preventiva, avskräckande och moralbildande – det vill säga att motverka medborgares skadegörande handlingar – å andra sidan den reparativa – att gottgöra den skadelidande. Den reparativa sidan strävar efter att återställandet för den skadelidande ska vara hundra procentigt.¹⁰⁴ Geijer beskriver den samhälleliga utvecklingen med industrialiseringen, allt snabbare teknisk utveckling och en förhållandevis kraftig utveckling av den offentliga verksamheten, och menade att det i samband med detta förlopp har skett en ordentlig utveckling av den privata och den offentliga försäkringsverksamheten.¹⁰⁵ Många personskador täcks redan på så sätt, till exempel genom socialförsäkringar, och skadeståndsrättens påverkan blir i denna utveckling allt mindre.¹⁰⁶

4.2. Propositionens tre huvudlinjer och skadeståndets huvudsakliga syften

I propositionen redogörs för hur den skadeståndsrättsliga diskussionen fördes vid tiden i tre huvudlinjer. De tre respektive linjerna menade att:

- a) ersättningsbehoven tillgodoses bättre av mer omfattande försäkringssystem som är mer frigjorda från de traditionella skadeståndsreglerna (uttryckt i Ivar Strahls principbetänkande från 1950),¹⁰⁷
- b) man delvis borde komplettera skadeståndsrätten med försäkringssystem (detta var den dominerande linjen),
- c) det var för tidigt för en reglering, och att man därför borde invänta mer stöd genom praxis och doktrin (denna linje hade svagare stöd).¹⁰⁸

4.2.1. Den reparativa dimensionen

Punkt a) kan sägas ge uttryck för den reparativa dimensionen, som i mångt och mycket handlar om att skapa en känsla av trygghet i samhället – att medborgarna känner att de inte är utlämnade till sig själva när de råkar ut för olyckor de ej kunnat rå för. På denna punkt är den övriga skadeståndsrätten tämligen underlägsen försäkringssystemen.¹⁰⁹ En central aspekt av den reparativa dimensionen handlar om förflyttning av kostnad. För att återställa den skadelidande till en ställning

104 Ibid., s. 75.

105 Ibid., s. 77.

106 Prop. SkL., s. 79; Hellner, Radetzki, (2012), s. 48.

107 Prop. SkL., s. 67, 68.

108 Ibid., s. 67.

109 Hellner, Radetzki, (2012), s. 39, 40.

likvärdig den innan skadan krävs att kostnaden för återställande inte hamnar på just den skadelidande. Det finns utrymme för att argumentera för att skadeståndsrätten har större potential att uppnå detta än försäkringssystemen.¹¹⁰ Förflyttningen av kostnad innebär något av de starkare praktiska uttrycken för culparegeln, då vållande part ska ersätta skadan. En försäkring däremot bekostas genom premier. I förlängningen innebär detta att det fortfarande är de skadelidande som står för kostnaden, om än i mindre mån i och med att de får hjälp av kollektivet, när förlusten sprids över flera premiebetalare.¹¹¹

Ivar Strahl höll med Geijer, och menade att en utveckling enligt första huvudlinjen redan förelåg, och att skadeståndsreglerna främst fyllde en roll av att bestämma ersättningens omfattning, snarare än fokuserade på skuldfrågan och vem som var klandervärd i och för sig. Han ansåg det ej heller längre vara ändamålsenligt att låta skadeersättning i samhället bero på om någon annan har varit vållande.¹¹² Rent praktiskt sett tycks Strahls tankar varit en rimlig linje, då skadeståndet idag snarare kan liknas vid ett komplement till försäkringar, såväl för den skadeståndsskyldige som för den skadelidande.¹¹³

4.2.2. Den preventiva dimensionen

Den preventiva dimensionen har en individualpreventiv och en allmänpreventiv sida, där den handlings- och moraldirigerande aspekten tar sig uttryck. Enligt Vilhelm Lundstedt var detta den viktigaste funktionen med skadeståndsrätten.¹¹⁴ Problemet är att det är väldigt svårt att avgöra hur effektiv en faktor är på att få något att inte ske. För detta behövs ett referensförhållande, men det står ej att finna ett samhällsligt rättssystem som inte på något sätt har använt sanktioner mot vad de har ansett vara fel. Således kan vi inte veta hur stor effekt den preventiva dimensionen faktiskt har.¹¹⁵ Denna brist på kausal förståelse skulle kunna bidra till att tonvikten snarare väger åt det reparativa hållet.

Justitierådet Gösta Walin utvecklade den andra linjen, punkt b). Han menade att det bästa vore om den nordiska skadeståndsrätten så som den utvecklats genom praxis kodifierades. Jag förstår det som att detta i praktiken skulle bevara ett större fokus på den preventiva dimensionen – åtminstone i

110 Ibid., s. 40, 41.

111 Ibid., s. 42.

112 Prop. SkL., s. 68.

113 Hellner, Radetzki, (2012), s. 28.

114 Ibid., s. 42.

115 Ibid., s. 43, 44.

förhållande till den reparativa. Han mötte kritik, då många ansåg att skadeståndsrätten på detta sätt skulle bli alldeles för allmänt hållen, och därav av ringa nytta för domstolarna. Vissa saker, menade man, behövde på ett principiellt plan klarna bättre innan de var redo för kodifiering. Detta blev den tredje linjen, punkt c).¹¹⁶

Det finns ytterligare en dimension som omnämns inom skadeståndsrätten, om än något underordnad de tidigare två nämnda (det vill säga den reparativa och den preventiva). Den tar fasta på kränkningen, och att den skadelidande bör få upprättelse för detta. Här handlar det alltså snarare om den principiella ansvarsfrågan, och att den skadevållande ska erkännas ansvarig i upprättelsesyfte.¹¹⁷

4.3. Slutsatser i propositionen

Geijer omnämner vidare den, av Vilhelm Lundstedt förespråkade, preventiva effekten hos skadeståndet, och att denna har varit allmänt accepterad. Geijer ifrågasätter dock vikten av den moralbildande varsamhetsfrämjande aspekten, då denna främst gäller i fall där det handlar om uppsåtlig skadegörelse, vilken ofta faller under andra regleringar, då det tenderar att handla om brottsliga gärningar.¹¹⁸ Han menar således att den preventiva effekten av skadeståndsrätten förmodligen är överdriven, såväl vad gäller uppsåtliga som oaktsamma gärningar.¹¹⁹ Geijer sammanfattar sedan, den enligt honom unisont erkända, målsättningen för reformarbetet i Prop. SkL. som:

”att tillskapa ett sådant regelsystem för fördelningen bland medborgarna av de ekonomiska förlusterna i följd av skadefall som tillgodoser allmänt erkända krav på social rättvisa och trygghet och som samtidigt leder till det mest rationella utnyttjandet av samhällets och enskildas ekonomiska resurser. En given utgångspunkt för detta arbete måste emellertid också vara att ersättningssystem utformas så, att de främjar strävandena för att förebygga skador och att nedbringa antalet skadefall – här återkommer frågan om skadeståndsrättens preventiva funktion.”¹²⁰

I strävan efter att utforma ett system med en god reparativ effekt anser Geijer att skadeståndsrätten som sådan är otillräcklig som ekonomiskt skydd för de skadelidande, då den är såväl

116 Prop. SkL., s. 71.

117 Hellner, Radetzki, (2012), s. 46, 58.

118 Prop. SkL, s. 80.

119 Ibid., s. 81.

120 Ibid., s. 83.

samhällsekonomiskt irrationellt som ekonomiskt orättvis – det föreligger till exempel inget samband mellan graden av vållande och skadans storlek.¹²¹ Då föredras den goda funktion som socialförsäkringssystemet fyller, i och med att det inte tar hänsyn till hur eller varför en viss skadeståndsgill skada uppkom.¹²² Således förespråkades i reformarbetet snarare en minskning än en ökning av skadeståndsrättens betydelse.

4.4. Ansvarsrelevans?

Vilhelm Lundstedt och Ivar Strahl kan sägas utgöra två betydande motpoler i den skadeståndsrättsliga diskussionen och dess utveckling. Där Lundstedt tydligt propagerade för vikten av den preventiva funktionen, förespråkade Strahl en vidare utveckling av den inslagna linjen och dess fokus på den reparativa funktionen. Sett med dagens ögon tycks Strahls linje vunnit störst gehör. Även om de stod i två vitt skilda läger i synen på vilken funktion som var den viktigaste, delade de uppfattning på en punkt. Anledningen till att Lundstedt ansåg att skadeståndsrätten var viktig ur preventiv synpunkt handlade främst om dess potential att styra folkets handlande på ett önskvärt sätt, att verka *moralbildande*. Trogen rättspositivismen tycks hans sympatier med den äldre skadeståndsrättsliga skolan inte ha att göra med denna skolas kopplingar till den klassiska straffrätten – genom culperegeln - och de metafysiska anspråk som gjordes där vad gäller skuld och klander. Han kontrasterar här mot tidigare mer klassiska ståndpunkter, och förhåller sig pragmatiskt till rätten. Samma uttryck tycks skönjbart hos Strahl, som lämnar ytterst lite hänsyn till frågan om det klandervärda i en viss gärning eller vem som eventuellt förtjänar vad, för att snarare fokusera på vad olika regleringar leder till för samhällseliga konsekvenser. Här förenas Lundstedt och Strahl.¹²³ Det handlar så att säga inte om bra eller dåliga handlingar, utan om bra eller dåliga samhällseliga konsekvenser.

Såväl Strahl som Geijer berör det orättvisa och otillräckliga i skadeståndsrätten som skydd för de skadelidande. Anledningen till att man vill skydda de skadelidande torde vara att de förtjänar skydd, förmodligen för att de inte kunde rå för skadan. Frånvaron av diskussion kring huruvida den skadevållande kunde rå för skadan är därför värd att notera. Det finns visst utrymme för att hävda att Strahl och Geijer implicit erkänner den fria viljan när de värnar om den skadelidande för att den inte kunde rå för skadan. Detta tycks mig dock för långsökt för att motivera vidare utveckling.

121 Ibid., s. 85, 86, 88.

122 Ibid., s. 84.

123 Hellner, Radetzki, (2012), s. 48, 49, 51.

4.5. Sammanfattning

Den preventiva dimensionen strävar efter att handlingsdirigera folket till ett önskvärt beteende, och på så sätt nå det önskvärda samhälle där skadeståndskrav nödgas i så låg utsträckning som möjligt. Fokuset tycks därför ligga på ett önskvärt utfall, som man tror sig uppnå genom att påverka människors beteende. Det uttrycks få tankar om vilken syn på skuld och klander som denna konstruktion springer ur. Vad som dock bör noteras är att culpregeln, som tar sig uttryck i den preventiva dimensionen snarare än i den reparativa, härrör ur den straffrättsliga culpregeln, från tiden då straffrätten stod på klassisk straffrättslig grund. Culpregeln stod då, som skrives, på en grund av en presumtion om fri vilja. Det bör dock ifrågasättas om denna libertarianistiska rest kan anses ha någon relevans i dagens skadeståndsrättsliga tillstånd.

Den reparativa dimensionen strävar efter att återställa den skadelidande i en ekonomiskt likvärdig situation som den före skadan uppkom. Även denna prioritering tar således sikte på att uppnå ett önskvärt samhällsligt utfall. Det framgår överhuvudtaget inte några individualmoraliska krav, och skuld eller klander verkar inte alls ses som relevant för bedömningen. Precis som för den preventiva dimensionen behöver detta inte innebära ett ställningstagande i frågan kring ansvar i förhållande till fri vilja, eller säga något om varför någon skulle vara ansvarig.

Sammanfattningsvis råder det alltså en påtaglig frånvaro av diskussion kring moraliskt ansvar i propositionen till skadeståndslagen. Rättstekniskt hanteras ansvar som begrepp, men frågor om skuld och klander tycks lysa med sin frånvaro. Det närmsta en slutsats man eventuellt kan dra är att man i den generella strävan mot en allt mindre betydande skadeståndsrätt av typen med anor i klassisk straffrätt, till förmån för ett system inriktat på ett rättvist utfall – i form av försäkringskydd – inte lämnar mycket utrymme för ett ställningstagande eller en levande process kring skuldfrågans plats i svensk skadeståndsrätt.

5. KVANTMEKANIK – ETT ARGUMENT FÖR INDETERMINISM

5.1. *Kvantmekanikens relevans i ansvarsdiskussionen*

Det kan vid en första anblick tyckas svårt att se den röda tråd som förankrar kvantmekaniken som en viktig komponent i ansvarsdiskussionen. Relevansen ligger i vad kvantmekaniken säger oss om tillvarons mest fundamentala beskaffenhet, och huruvida världen är, eller kan vara, deterministisk respektive indeterministisk. Om kvantmekaniken säger oss att världen i grunden är deterministisk bör detta underkänna den libertarianistiska förståelsen av fri vilja och ansvar, då den libertarianistiska förståelsen fordrar en autonom transcendens av logiken, i och med kausal-agenten. Om kvantmekaniken säger oss att världen i grunden är indeterministisk bevaras möjligheten till en stark fri vilja, och indeterminismen skulle kunna anses undergräva förutsebarheten i den stränga determinismen och den kompatibilistiska förståelsen av fri vilja (viljefrihet) och ansvar. I en indeterministisk tillvaro finns det inga absolut nödvändiga följder. Jag kommer nedan redogöra för varför jag menar att den samtida kvantmekaniska diskussionen innebär att världen med största sannolikhet är indeterministisk, och således bevarar möjligheten till en libertarianistisk förståelse av fri vilja.

Kvantmekanik handlar om hur elementarpartiklar, de allra minsta byggstenarna, beter sig. Man kan skilja på den klassiska fysiken och kvantmekaniken med en enkel tumregel; den första förstår man sig på, den andra förstår man sig inte på. Detta beror bland annat på fenomenet superposition, som jag återkommer till nedan. Den klassiska fysiken lyder under naturlagar. Karaktäriserande för naturlagar är att man med hjälp av dem med exakthet kan förutse egenskaperna hos fysiska ting och företeelser. Den klassiska fysiken är således fundamentalt deterministiskt betingad. I och med att den klassiska fysiken lyder under naturlagarna innebär det även att den följer lokalitetsprincipen – d.v.s. att fysiska skeenden enbart kan påverkas av fysiskt korrelerande skeenden. Förutsatt denna konstruktion av världen finns det inget utrymme för den starka fria viljan, källans frihet, då denna värld nödvändigtvis determineras av naturlagar och logik, i enlighet med konsekvensargumentet.¹²⁴ Det skulle dock kunna finnas utrymme för en kompatibilistisk fri vilja, viljefriheten, så som den förstås av exempelvis Frankfurt.

¹²⁴ Hodgson, D., Quantum Physics, Consciousness and Free Will. Kane, R. (red.), i *The Oxford Handbook of Free Will*. 2. Oxford University Press: New York, (2011), (s. 57-83) [cit. Hodgson, (2011)], s. 57, 58.

Under 1920-talet började man på allvar undersöka kvantmekaniken, och insåg att den vid en första anblick inte alls betedde sig som den klassiska fysiken. Elementarpartiklar tycktes inte förhålla sig till de naturlagar vi kände till – eller stod åtminstone till viss del över dem - och tycktes inte heller lyda under samma lokalitetskrav som troddes vara nödvändiga för fysiska ting. Elementarpartiklarna tycktes röra sig högst slumpartat. Med förutsebarheten starkt ifrågasatt öppnade denna upptäckt för en diskussion om hur världen faktiskt är beskaffad, och om den trots allt kunde visa sig vara fundamentalt indeterministisk.¹²⁵

5.2. Köpenhamnstolkningen

Den absolut ledande tolkningen för hur kvantmekanik fungerar är *Köpenhamnstolkningen*, som står sig enda sedan den utarbetades på 1920-talet av Niels Bohr och Werner Heisenberg.¹²⁶ Den förklaras bäst med hänvisning till det allmänt omtalade tankeexperimentet *Schrödingers katt*. Schrödingers katt bygger på att en katt befinner sig i en låda. I lådan finns även en behållare med ett gift som kommer döda katten om behållaren spricker. Vid behållaren finns även en partikel, som kommer krossa behållaren i det fall att den sönderfaller. Antag att partikeln har en halveringstid på en timme. Efter en halvtimme är det lika sannolikt som osannolikt att partikeln har sönderfallit. Det är därför lika sannolikt som osannolikt att katten har dött. Katten är enligt Köpenhamnstolkningen både levande och död.¹²⁷

Köpenhamnstolkningen bygger alltså på tron att en partikel de facto är i flera tillstånd samtidigt, tills den stund då vi observerar den. Detta tillstånd, högst icke-intuitivt och till synes ologiskt, kallas superposition. Enligt Köpenhamnstolkningen kommer superpositionen att sönderfalla, och ge ett definitivt utfall, då partikeln observeras.¹²⁸ Katten i exemplet kommer alltså antingen att vara levande eller död – inte både och – när vi väl observerar den. Partikelns olika attribut, bland andra vilken väg partikeln väljer att ta, skulle alltså påverkas av observatörens blick.¹²⁹ Det finns ingen möjlighet att på förhand veta vilken av de två vägarna partikeln kommer ta. Som stöd för denna tolkning bör även nämnas Heisenbergs osäkerhetsprincip. Den innebär att det aldrig med säkerhet

125 Ibid., s. 58.

126 Tegmark, M., *Our Mathematical Universe: My Quest for the Ultimate Nature of Our Reality*. Penguin Books: Storbritannien, (2015) [cit. Tegmark, (2015)], s. 178.

127 Hodgson, (2011), s. 63;

Tegmark, (2015), s. 180.

128 Tegmark, (2015), s. 178.

129 Ibid., s. 178.

kan mätas mer än en egenskap hos partikeln åt gången. Det själva faktum att den ena egenskapen observeras, till exempel rörelse, innebär att andra egenskaper, till exempel position, blir totalt oförutsägbar. Det faktum att den ena egenskapen observeras kan alltså påverka variabeln hos den andra egenskapen på ett sätt som är omöjligt att förutsäga, hur länge vi än observerade den andra egenskapen tidigare, vilken då var till synes konstant.¹³⁰

Vad skulle alltså Köpenhamnstolkningen innebära? För det första skulle den innebära att en partikel kan befinna sig på flera platser, i flera lägen, och besitta olika egenskaper vid samma tidpunkt – befinna sig i superposition, det vill säga. Detta strider mot vad naturlagar säger oss om hur fysiska ting kan bete sig. För det andra skulle Köpenhamnstolkningen innebära att observatörens sinne kan påverka partikeln – alltså något icke fysiskt kan utöva påverkan på något fysiskt. Detta strider mot lokalitetsprincipen. För det tredje skulle Köpenhamnstolkningen innebära att det inte finns någon förutsebarhet bakom vilket utfall partikeln kommer få när den lämnar superposition – även om vi möjligtvis kan tala om sannolikhet, så skulle vi aldrig kunna veta. Elementarpartikeln skulle således på de mest grundläggande vis bryta mot klassisk fysik, och bete sig indeterministiskt, snarare än deterministiskt.

5.3. Flervärldstolkningen

Men hur vetenskapligt rimligt tycks det att en partikel fysiskt befinner sig på flera platser samtidigt, för att sedan genom någons medvetande plötsligt bestämma sig för en plats? Detta tycks snarare vara en matematiskt fungerande förklaring som någonstans längs vägen togs för verklighetsbeskrivning. Av denna anledning utvecklades en annan teori, *flervärldstolkningen*, under 1950-talet av Hugh Everett III. Den låg mer eller mindre i dvala under årtionden, för att idag successivt vinna mark.¹³¹ Flervärldstolkningen förklarar varför partikeln tycks gå från en superposition till ett bestämt läge. Förklaringen är att det gör den aldrig. Flervärldstolkningen förhåller sig nämligen något annorlunda till begreppet superposition. Enligt flervärldstolkningen fortsätter partikeln befinna sig i superposition, men den verkar sönderfalla - alltså landa i ett utfall - eftersom att vår verklighet bara låter oss ta del av ett av lägena. Samtidigt fortsätter partikeln faktiskt att befinna sig även i alla de andra lägena. Alla de andra lägena erfars i andra parallella existenser, där det finns andra observatörer än vi.¹³² Tolkningen bygger på att det inte finns fog att

130 Hodgson, (2011), s. 60.

131 Tegmark, (2015), s. 186.

132 Hodgson, (2011), s. 66;

Tegmark, (2015), s. 186-191.

utgå från att observatören, det vill säga människan, på partikelplan skulle bete sig annorlunda än elementarpartikeln vi observerar – vi är ju också uppbyggda av elementarpartiklar. Vi existerar i så fall också i kontinuerliga superpositioner, och existerar således i flera parallella existenser, som får ta del av de olika lägen som universum utfaller i. Enligt denna teori händer allt som kan hända, då varje situation leder till ett oändligt antal utfall, och potentiellt lika många universum.¹³³ Denna tolkning skulle vidare lösa problemet med att fysiska ting tycks påverkbara genom sinnet, i och med att observatören bara ser ett utfall, snarare än att observatören får partikeln att hamna i ett utfall.

Eftersom alla utfall inträffar enligt denna tolkning, fordrar den evighet och oändlighet. Detta innebär dock ett stort problem. Vi förhåller oss idag till kvantmekanikens skeenden i form av sannolikheter, i och med brist på möjlighet till eller brist på precisare kunskap. Ett av de främsta exemplen på detta som många känner till är halveringstiden för radioaktiva ämnen. Vi har ingen aning om när varje enskild partikel sönderfaller, men vi vet med vilken takt ett kollektiv av partiklar sönderfaller. Vi kommer alltså väldigt långt med den sannolikhetsbaserade informationen. Sannolikhetsanalyser bygger dock på ett begränsat antal. En fjärdedel av hundra betyder tjugofem stycken, men en fjärdedel av ett oändligt antal betyder ingenting. Konceptet *sannolikhet* faller således samman när man förhåller sig till oändliga antal, och tycks därför logiskt inkompatibelt med en teori som säger att superpositionen för en partikel innebär att partikeln ger ett oändligt antal utfall.¹³⁴

Innebörden av flervärldstolkningen skulle vara att alla partiklar hamnar i oändligt många utfall, vilket innebär att allt som kan ske sker i olika existenser, och att varje medvetande får erfara en existens. Vilken existens detta blir tycks vara totalt oförutsebart. Det kan liknas vid ett grenverk där man själv hela tiden bara följer vägen längs med en gren, och aldrig är medveten om att trädet förgrenar sig, såväl bakom sig som precis bredvid sig. Det finns dock inget som säger att denna själva förgrening inte sker förutsebart för någon som är medveten om den. Flervärldstolkningen skulle därför kunna innebära förutsebarhet för den allvetande betraktaren, och således vara fundamentalt deterministisk. Förgreningsprocessen kan styras av naturlagar vi aldrig blir varse, och därför inte kan förstå. Därför skulle tillvaron kunna tyckas indeterministisk för oss på ett kvantmekaniskt plan, medan tillvaron egentligen är deterministisk, i ett större perspektiv. Detta för

133 Hodgson, (2011), s. 66;

Tegmark, (2015), s. 186-191.

134 Hodgson, (2011), s. 67, 68.

tankarna till datorsimuleringen *Matrix*, från filmtrilogin med samma namn. Simuleringen skildrar en tillvaro som ger upphov till intryck och känslor för personen inuti simuleringen, intryck och känslor vars sanningshalt omöjligt kan skiljas från en faktisk sann tillvaro utanför simuleringen. Man kan veta om man är utanför en specifik simulering, men man kan aldrig veta att man inte samtidigt är inuti en annan simulering, av större omfattning.¹³⁵

5.4. Den allvetande betraktaren – deterministens livlina ad infinitum?

Skulle inte samma förklaring kunna vara applicerbar på Köpenhamnstolkningen, att elementarpartiklarnas till synes indeterministiska beteende egentligen enbart beror på att vi inte har förstått dem tillräckligt bra än, och att det skulle vara möjligt att förklara deras beteende fullt ut inom ramen för determinism, om vi hade tillgång till den allvetande betraktarens kapacitet? Denna tolkning kallas *dolda variabler-tolkningen*, och har framhållits av bland andra Albert Einstein och, i modern tid, David Bohm. När vi har funnit dessa dolda variabler skulle elementarpartiklarnas beteende kunna förklaras deterministiskt, menar de.¹³⁶ Här är det värt att nämna hur Allan Adams, fysiker på Massachusetts Institute of Technology, förklarar hur en elementarpartikel beter sig när den färdas genom en ledning och har två vägar att ta. Dessa vägar har fått de godtyckliga namnen *hard* och *soft*.

”[E]very single object that goes through this apparatus, it does not take the hard path, it does not take the soft path, it doesn't take both, and it does not take neither. And that pretty much exhausts the set of logical possibilities.”¹³⁷

Att partikeln tar en annan väg – vilket alltså är ett faktum – skulle innebära att den tar en väg vår logik inte tillåter. Att dolda variabler skulle kunna förklara detta är möjligt, men att detta skulle ske inom ramen för determinism tycks inte möjligt, när vi redan lämnat logik bakom oss – jag utgår från att determinism förutsätter logik. Det mest sannolika är alltså snarare att superpositionen inte är ett logiskt beteende, eftersom att det inte tycks finnas utrymme för några fler variabler. Det är oerhört viktigt att här komma ihåg att superposition är en ontologisk faktor, som alltså är ett försök på en beskrivning av hur världen faktiskt är beskaffad, och således inte enbart är en förklaringsmodell för

135 Wachowski, L., Wachowski, L (f. d. A.). (1999). *The Matrix* [Film]. USA, Australien: Village Roadshow Pictures, Groucho II Film, Partnership, Silver Pictures.

136 Hodgson, (2011), s. 69-71.

137 Massachusetts Institute of Technology [MIT OpenCourseWare]. (2014, 18 juni). *1. Introduction to Superposition* [Videofil].

att främja praktisk förståelse. Som förklaringsmodell för att främja praktisk förståelse fungerar den snarare tämligen illa.

5.5. Sammanfattning

Det är värt att i sammanhanget påminna sig om skillnaden mellan den bild en människa har och den bild den allvetande betraktaren har. Även om det vore så att människan faktiskt inte hade någon möjlighet att förstå hur universums lagar ser ut, innebär inte det att det inte ändå kan finnas sådana lagar. Universum förhåller sig inte till människans tillkortakommanden. Det är denna distinktion som är viktig att förstå vad gäller såväl Köpenhamnstolkningen som flervärldstolkningen. Flervärldstolkningen tycks mena att verkligheten verkar högst slumpartad för människan, men att den de facto är deterministisk, och att detta skulle framgått för människan om vi vore den allvetande betraktaren. Köpenhamnstolkningen menar att verkligheten verkar högst slumpartad för människan, och att den de facto är slumpartad, indeterministisk, då det logiska och deterministiska förklaringsutrymmet är uttömt, i linje med Allan Adams citat. Den ena dimensionen handlar om vad vi kan veta; den andra dimensionen handlar om vad som är sant.

Sammanfattningsvis kan sägas att den ledande samtida skolan gällande vad kvantmekaniken kan säga oss om vår tillvaro tycks vara inkompatibel med determinism. Elementarpartiklar verkar bete sig högst slumpartat och ologiskt så väl i stunden som långsiktigt, och det tycks inte finnas något utrymme för framtida alternativa förklaringar, då det logiska förklaringsutrymmet är uttömt. Således undergräver köpenhamnstolkningen så väl kompatibilismens som den stränga determinismens verklighetsbeskrivelse. Den sammanhängande logik som man har baserat en deterministisk världsbild på tycks faktiskt vara en illusion. Det är dock naturligtvis inte givet att en indeterministisk verklighet innebar att det måste finnas fri vilja – däremot öppnar det upp för den starka fria vilja som libertarianismen förespråkar, vilket inte skulle vara möjligt i en deterministisk tillvaro.

Den mindre framstående skolan, flervärldstolkningen, skulle kunna vara kompatibel med en deterministisk världsbild, i den mån att det kan föreställas en mer grundläggande logik och förutsebarhet i det grenverk som föregår vår tillvaro, det vill säga de alternativa händelser som vi inte har tillgång till. Denna tolkning fordrar oändliga parallella universum, och erbjuder ingen förutsebarhet angående vilket universum varje individ kommer erfara. Därför skulle varje enskild existens vara indeterministisk, även om existenserna kollektivt skulle vara deterministiska.

En kritik som ibland framförs mot kvantmekaniska argument angående vår praktiska tillvaro är att oavsett hur indeterministisk kvant-nivån än är, så agerar alltid partikelkollektiv på vår nivå deterministiskt. Med andra ord fungerar det att anta att ett äpple befinner sig på en plats, att det faller i enlighet med gravitation et cetera. Därför borde kvantmekaniken vara irrelevant när det kommer till frågor om determinism, kausalitet, skuld och klander på vår nivå – det kan helt enkelt inte påverka.¹³⁸ För att kvantmekaniken inte skulle kunna vara relevant i frågor som rör mänskligt beteende och funktion – vilket skuld och klander kan sägas vara i allra högsta grad – krävs det att kvantmekanikens förmodade indeterminism inte kan påverka processer i hjärnan. Som skrivs ifrågasätter dock Robert Kane denna slutsats. Även fysikern Max Tegmark berör detta, och menar att kvant-nivån påverkar större nivåer genom en kvantförstärkning (*weirdness amplification*). Om vi återgår till Schrödingers katt innebär den att elementarpartikelns superposition ”överförs” på katten, som också befinner sig i en superposition av att vara levande-död innan lådan öppnas. En katt är i högsta grad del av vår macro-nivå. Samma sak menar han sker när en neuron skickar iväg en signal i vår hjärna. Detta beror på om mängden av signaler övergår en viss tröskel, vilket sker på en mikroskopisk nivå. Vad en partikel gör skulle kunna få neuronerna att skicka iväg en signal som sätter igång en process i hjärnan.¹³⁹ Det tycks således inte finnas tillräckligt med stöd för att underkänna kvantmekanikens eventuella relevans på denna punkt – snarare motsatsen.

I och med den dominerande ställning Köpenhamnstolkningen fortfarande har bör den samtida kvantmekaniska diskussionen anses landa i att verkligheten med största sannolikhet är indeterministisk. I brist på tillräckligt stöd för kritiken att kvantmekanikens indeterminism inte påverkar mänskliga hjärnprocesser, bör den kvantmekaniska diskussionen alltjämt vara relevant angående de filosofiska teoribildningar som problematiserar fri vilja och ansvar, och främst ge stöd åt den libertarianistiska åskådningen och dess starka fria vilja.

138 Hodgson, (2011), s. 60.

139 Tegmark, (2015), s. 180-181.

6. NEUROFYSIOLOGI – HUR VÄL KÄNNER VI OSS SJÄLVA?

6.1. *Neurofysiologi*

Det råder en påtaglig konsensus hos allmänheten om att en individ inte kan rå för vissa saker. Ingen klandrar en person som lider av Parkinson för att den skakar. Ingen skuldbelägger en person som lider av Tourettes syndrom för att den uttalar opassande ord. Anledningen till detta är att vi inte tror att individen kan hindra impulsen, och således inte kan rå för den. Neurofysiologi handlar om studerandet av dessa processer i hjärnan och nervsystemet. I och med det juridiska fokuset – särskilt inom straffrätt - på medvetenhet och kontroll är det för uppsatsen relevant att se till vad den neurofysiologiska diskursen vittnar om, angående utrymmet för denna medvetenhet och kontroll.

6.2. *Benjamin Libets experiment*

Forskaren Benjamin Libet utförde under 1980-talet experiment för att undersöka just hur processen i hjärnan ser ut vid ett visst agerande, med syfte att se vilka implikationer detta hade för fri vilja. Han säkerställde att inga externa faktorer påverkade huruvida studiepersonerna agerade eller inte, och att personerna agerade helt på eget initiativ.¹⁴⁰ Tidigare studier av andra hade visat att aktioner föregås av en elektrisk förändring i hjärnan hos individen, förberedelsepotential, RP (*the readiness potential*). Denna förändring sker i snitt 550 millisekunder innan aktionen, vilken i Libets experiment var att vicka på handleden. RP är en elektrisk förändring i hjärnan som inte påkallas av någon medveten process hos individen, och som således sker omedvetet. Frågan var när i processen individen blir medveten. För detta användes en precis klocka, vilken tog tiden för när personerna meddelade att de blev varse vickandet av handleden.¹⁴¹ Resultatet av experimentet visade att RP för aktionen inföll 550 millisekunder före aktionen, och individen blev medveten om impulsen 200 millisekunder innan aktionen.¹⁴² Korrigerat för felmarginal tolkade de experimentet som att signalimpulsen för en aktion föregår medvetenheten om densamme med åtminstone 400 millisekunder – detta för att de menade att det är fullt troligt att processen vilken leder till signalen kan börja tidigare än tiden för vilken signalen upptäcks. Vidare menar de att 150 millisekunder är tillräckligt med tid för att en person ska ha tid att hinna påverka slutresultatet.¹⁴³

140 Libet, B., Do We Have Free Will?. *Journal of Consciousness Studies*, 6 (8-9), (1999), (s. 47-57) [cit. Libet, (1999)], s. 47.

141 Ibid., s. 49.

142 Ibid., s. 50.

143 Ibid., s. 51.

Vad drog Libet för slutsatser av resultaten? Han menar att då det finns tid nog för individen att medvetet reagera på den omedvetna impulsen, så skulle den medvetna viljan kunna fungera som en veto-mekanism (notera att det här inte handlar om samma veto-mekanism som Frankfurt talade om), med vilken individen kan bestämma huruvida den ska acceptera en impuls och låta impulsen leda till aktion, eller om individen ska stoppa den.¹⁴⁴ Libet medger vidare att det kan vara så att den medvetna veto-mekanismen skulle kunna vara en effekt av en omedveten process, och att vi därför inte själva väljer vad som ska släppas genom eller ej. Mot detta ställer han att det över huvud taget inte finns några experimentella bevis för att någon sådan föregående process skulle existera, och att även om så vore fallet skulle processen ha kunnat leda fram till en i stunden medveten förmåga att kontrollera impulsen.¹⁴⁵

Libets analys slutar i att han lutar åt det indeterministiska hållet, även om ingendera sida har tillräckligt tillfredsställande bevisning för sin sak. Han sluter sig till att vi därför bör agera utifrån den indeterministiska åskådningen, eftersom att den är bättre förankrad i människans djupt rotade känsla av att vår vilja är fri.¹⁴⁶ Han menar således att hans experiment snarare pekar på en indeterminism, och att även om vi faktiskt inte är källan till våra val, så har vi någonstans på vägen valt att acceptera våra val – annars hade vi lagt in vårt veto på vägen.

Förvånande nog har en stor del av responsen på Libets arbete byggt på en stor missuppfattning, där man har tagit fasta på RP, och tolkat det som att determinismen till slut har segrat, och som en sista dödsstöt för möjligheten till en stark fri vilja. Detta har skett för att man helt enkelt har bortsett från Libets huvudsakliga poäng: att det trots allt kan finnas ett medvetet utrymme för oss, genom veto-mekanismen, att påverka våra aktioner innan de sker, oavsett var RP kommer ifrån.

6.2.1. Kritik av Benjamin Libets metod och resultat

Så banbrytande som Libets experiment var har de lett till omfattande debatt. Vissa menar att oavsett informationen som experimenten levererar så innebär de enbart – vilket Libet själv öppnade upp för som möjligt – att den fria viljan var illusorisk, i och med de potentiellt determinerade grunderna för

144 Ibid., s. 51.

145 Ibid., s. 52, 53.

146 Ibid., s. 56.

”veto-valet”.¹⁴⁷ Huruvida detta är befogat beror naturligtvis på vad man menar med fri vilja; huruvida man pratar om handlingsfrihet, viljefrihet eller stark fri vilja. Libet är uppenbarligen tillfreds med en kompatibilistisk fri vilja, viljefrihet, då han kan prata om att agenten väljer även om den inte är källan till sina val. Han verkar mena att vi har accepterat våra val genom att inte lägga veto för dem. Frågan återstår dock vilken möjlighet vi hade att styra vår veto-mekanism, sett i ljuset av Perebooms fyra exempel. För Libet tycks det räcka med en medvetenhet, en känsla av kontroll. Detta ligger närmare de resonemang som den straffrättsliga ansvarsbedömningen ger uttryck för, där den medvetna kausaliteten är viktigare än källan.

Andra kritiserade förutsättningarna som Libet presenterade för sitt experiment, och hur han konstruerade sin tolkning. För att kunna använda sig av ett sådant experiment måste man till exempel på förhand tydligt definiera vad ett val är. Vad är ett val? Man kan tolka det som att ett val är att man bestämmer sig för att göra något; att man gör det man har bestämt sig för att göra; slutar det vara ett val om det går på rutin, även om man medvetet låter det fortlöpa? Vidare skiljer experimentet inte på, och tar således förmodligen inte hänsyn till den eventuella skillnaden mellan, att bestämma sig för något och att ha en lust för något. Att bestämma sig tycks intuitivt vara en mer medveten process, men var skulle lusten kunna ta sig uttryck på Libets tidslinje?¹⁴⁸ I samma linje ligger kritiken om dubbla intentioner. Subjekten i experimentet ömsom tillät och ömsom hindrade signalen att röra handleden. För att kunna göra detta måste subjekten först ha en intention att röra handleden, vilken de sedan antingen släpper förbi eller hindrar. För att hindra rörelsen måste de ha en intention att hindra den – speciellt eftersom att detta grundades på instruktioner snarare än på ett spontant infall. Om de både har en intention att röra handen och en intention att hindra handen från att röra sig, blir det problematiskt att veta vilken process vi har att göra med, huruvida vi sammanblandar olika aktionsprocesser, eller separerar dem.¹⁴⁹ Som framgår är frågan oerhört mångfacetterad, och även om dessa frågetecken inte direkt motsäger Libets upptäckter, ligger det nära till hands att anse experimenten innehålla alltför många osäkerheter i sina utföranden för att tillmätas någon vidare betydelse.

147 Mele, A., Free Will and Science. Kane, R. (red.), i *The Oxford Handbook of Free Will*. 2. Oxford University Press: New York, (2011), (s. 499-514) [cit. Mele, (2011)], s. 500.

148 Ibid., s. 502.

149 Ibid., s. 506.

6.3. *Wegner och epifenomenalismen*

Daniel Wegner menar att den fria viljan är en illusion. Detta menar han beror på att endast personer vars medvetna intentioner har ett kausalt samband med en följande motsvarande aktion kan anses agera fritt – d.v.s. med en stark fri vilja. Eftersom att han anser att detta ej kan förekomma menar han att även den fria viljan är en illusion.¹⁵⁰ Detta är en epifenomenalistisk hållning, vilken innebär en tydlig uppdelning mellan det fysiska och det mentala, och där det mentala enbart kan betrakta det fysiska, men aldrig påverka det.¹⁵¹

Som stöd för sina tankar exemplifierar Wegner med så kallad *facilitated communication*, en metod som innebär att personer professionellt arbetar med att underlätta för personer med hämmad kommunikativ förmåga, till exempel personer som lider av autism.¹⁵² Exemplet handlar om när sådana ”underlättare” skulle hjälpa personer kommunicera via en dator med tangentbord. De skulle alltså hjälpa personerna att uttrycka sig själva, utan att påverka personernas uttryck. Underlättaren skulle enbart underlätta, och detta var vad också vad dessa genuint trodde att de gjorde. Problem uppstod dock när personer som tidigare enbart kunnat kommunicera genom enstaka ord plötsligt kunde kommunicera med hela meningar. Man upptäckte då att svaren egentligen grundade sig i underlättaren, och inte personen själv.¹⁵³

Ett annat exempel är så kallad *utilization behaviour*. Denna diagnos beror på en viss typ av skada på frontalloben, och innebär att personen i fråga ”nyttjar” saker i dess omedelbara närhet i tid och otid, utan att kunna hindra impulsen.¹⁵⁴ I en undersökning rörde undersökaren vid personens med diagnosen händer med ett tomt glas och en bägare med vatten respektive ett paket cigaretter och en tändare. Personen fyllde glaset med vatten och tände cigaretten, utan att kunna hindra det. Det ligger nära till hands att uppfatta det som att det räcker med objektet, och de associationer som objektet normalt antyder, för att aktivera ett visst agerande hos personen. Wegner menar att det här är befogat att tala om automatism – en högst omedveten process.¹⁵⁵

150 Ibid., s. 508.

151 *Nationalencyklopedin*. ”Epifenomenalism”.

152 Mele, (2011), s. 508, 509.

153 Ibid., s. 508, 509.

154 Ibid., s. 509.

155 Ibid., s. 509.

Wegner använder ovan anförda exempel för att motivera grunden i epifenomenalism, det vill säga att aktioner aldrig beror på medvetna intentioner. Han menar att den enda anledningen till varför vi uppfattar det som att det handlar om medvetna intentioner och val är för att vi ska känna ansvar. För Wegner tycks således ansvar enbart vara en funktionell illusion, och illusionen om den fria viljan vara ett medel för att nå dit.¹⁵⁶

6.3.1. Kritik av Wegners epifenomenala maskiner

Den främsta kritiken mot Wegners slutsatser är att han tenderar att se allt för svartvitt. Han tycks föra ett ”antingen eller”-resonemang, där alla våra aktioner antingen helt beror på vår medvetna fria vilja och vad den skapar, eller att alla våra aktioner helt beror på omedvetna automatiska processer som vi inte kan påverka.¹⁵⁷ Detta tycks vara en i kontexten fruktlös dikotomi att förhålla sig till, då det är tämligen få som anser att vi medvetet styr *alla* våra aktioner. Det är få som ifrågasätter de ovan anförda exemplen. Men att på grund av dessa exempel sluta sig till att det är bevisat att människan i princip är en automatisk maskin tycks vara att gå för långt. Måhända har Wegner rätt i sitt påstående, men han måste underbygga det långt mycket bättre.

Det bör för såväl Libet som Wegner kunna anses att deras empiriska resultat inte ger fog för särskilt långt gående slutsatser. Libet menar att man ”löser” problemet med omedvetna impulser genom att det finns en medveten veto-mekanism. Grunden för denna veto-mekanism utreds inte, och även om det skulle kunna vara så att veto-mekanismen är ett uttryck för kausal-agentens medvetenhet, så finns det lika lite som stöder den hållningen som vad som stöder den motsatta. Libet menar att det faktum att det inte finns experiment som visar på en omedveten grund till veto-mekanismen, får honom att luta mot det motsatta, vilket rimligtvis måste vara kausal-agentens grund. Empiriskt eller teoretiskt fog för denna hållning tycks han inte behöva, vilket är något inkonsekvent, då han enbart verkar välja att ge förespråkarna för determinism bevisbördan, utan någon motivering. Det finns alltså inget i Libets experiment som talar för en stark fri vilja. Som skrives skulle det dock för Libet räcka med en kompatibilistisk fri vilja, en viljefrihet, det vill säga att aktionerna sammanfaller med medvetandet, oavsett källa. Det experimentet skulle kunna säga är då att den upplevda medvetna identifikationen med ens egen handling inte är en efterkonstruktion, utan att personen i fråga faktiskt i stunden är medveten om aktionen.

¹⁵⁶ Ibid., s. 509, 510.

¹⁵⁷ Ibid., s. 511.

Det bör dock problematiseras, så som Wegner gör, vad en medvetenhet om något faktiskt innebär. Det är lätt att resonera som att medvetenhet om en aktion innebär kontroll över en aktion – i förlängningen ett rättfärdigande av klander på grund av en aktion. Ett exempel på detta är hur hovrätten menar att gärningsmannen ska ”ha varit i tillräcklig grad medveten om vad han har gjort” för att uppsåt ska kunna föreligga, RH 2008:90, snarare än en tillräcklig grad av kontroll eller dylikt. Genom epifenomenalismen ifrågasätter Wegner denna tillit till medvetenhet, genom att särskilja medvetenhet och kontroll. Detta leder honom in i den stränga determinismens förkastande av den fria viljan. Även här bör nämnas, så som Wegners kritiker framhöll, att de exemplen han anger inte i sig ger tillräckligt fog för hans slutsatser – slutsatser som han på filosofisk grund i och för sig kan förespråka ändå.

6.4. *Walter*

Värt att påminna sig om, vilket psykiatern Henrik Walter gör, är att man inte kan bevisa något som inte är falsifierbart, och därigenom ej heller sluta sig till motsatsen uteslutningsvis. Det vill säga, vi verkar inte kunna bevisa att världen är deterministiskt beskaffad - till synes deterministiska fenomen kan alltid visa sig vara indeterministiska längre fram – och vice versa.¹⁵⁸ Detta knyter an till vad som tidigare anförts i stycket *Jareborgs pragmatism*, och den logiska omöjligheten i att på säkra grunder spränga gränserna för vår egen subjektivitet. Oavsett hur långt vi når, kan vi aldrig med säkerhet veta att vi inte enbart är speljäser i ett ännu större spel. Samma poäng görs tidigare apropå Kurt Gödels ofullständighetsteorem, och hur ingenting kan bevisa sina yttersta ramar, i och med att en ekvation endast kan bevisa en ekvation inom ramen för sig själv, och alltså inte hela sig själv. Detta leder oss än en gång in på datorsimuleringen *Matrix* - man kan veta om man är utanför en specifik simulering, men man kan aldrig veta att man inte samtidigt är inuti en annan simulering, av större omfattning.

Walter tar upp en annan problematik, nämligen den om begriplighet (*intelligibility*). För att handlingar ska kunna vara ett uttryck för en fri vilja – och genom detta kunna vara klandervärda – krävs att handlingen ger ett korrekt uttryck för intentionen hos den fria viljan. Walter menar här att för att handlingen ska kunna vara ett korrekt uttryck för intentionen krävs att aktionerna är på förhand begripliga och förutsebara för agenten. Så kan enbart vara fallet om de lyder under de

158 Walter, H., Contributions of Neuroscience to the Free Will Debate: From Random Movement to Intelligible Action. Kane, R. (red.), i *The Oxford Handbook of Free Will*. 2. Oxford University Press: New York, (2011), (s. 515-529) [cit. Walter, (2011)], s. 515.

klassiska naturlagarna, och således är deterministiska. Enligt Walters resonemang fordrar alltså en fri vilja med möjlighet till reell och förutsebar påverkan determinism.¹⁵⁹ Han tycks dra motsatslutet att allt som inte är deterministiskt, och därför är indeterministiskt – är oförutsebart. Med denna förståelse av fri vilja förespråkas en syn som avfärdar indeterminismen inte på grund av tron på determinism, utan på grund av att indeterminismen, synen som för många är enda utvägen för fri vilja, inte tycks vara kompatibel med fri vilja.

6.5. Sammanfattning

Neurofysiologin tycks vara ett splittrat område vad gäller synen på möjligheten till fri vilja, men den har några gemensamma drag. Oavsett vilka slutsatser ovan nämnda personer verkar dra, finns det ingenting i deras studier eller argument i övrigt som talar för en libertarianistisk världsåskådning. Den motbevisas inte nödvändigtvis av studierna och argumenten, men i linje med vad Walter framför kan detta vara för mycket att begära.

Libet argumenterar kompatibilistiskt, och menar att hans studier bevarar denna möjlighet, då olika aktioners grund kan påverkas medvetet av en veto-mekanism, snarare än att bara bero på en omedveten process. Wegner är snarare en sträng determinist, och det framgår inte hur han anser att man bör förhålla sig till detta faktum. Det enda som står klart för honom är att fri vilja är en funktionell illusion, vilket skulle utesluta förståelsen av begrepp som skuld och klander ur ett libertarianistiskt perspektiv.

Den som tycks vara närmast att motbevisa libertarianismen är Walter. Han gör så genom att mena att fri vilja är inkompatibel med såväl determinism som indeterminism, eftersom att begriplighet och förutsebarhet skulle försvinna i en indeterministisk tillvaro. Det är dock precis denna slutsats som Robert Kane menar är ett misstag. Determinism är inte synonymt med kausalitet. I linje med skillnaden som görs mellan logisk kausalitet och adekvat kausalitet (se kapitlet om skadeståndsrätt) skiljer sig determinism och kausalitet genom att determinism innebär att vissa saker måste ske på ett visst sätt; det är nödvändigt. Kausalitet innebär bara att något beror på något, och detta kan tendera att vara förutsebart på sannolika skäl, utan att vara garanterat. I linje med detta torde en vilja i en indeterministisk tillvaro inte bli irrelevant på grund av bristande fullständig förutsebarhet – viljan skulle bara bli något mindre förutsebar än i en deterministisk tillvaro.

¹⁵⁹ Ibid., s. 515, 516.

7. SLUTSATS OCH ANALYS

1. Har den straffrättsliga och den skadeståndsrättsliga ansvarsdiskussionen en enhetlig syn på ansvar, och i så fall vilken? Om så ej är fallet, vilka är de dominerande perspektiven?

Angående den straffrättsliga frågan kan svaret variera beroende på hur man förstår den. Jag har i uppsatsen redogjort för flera olika straffrättsliga perspektiv på ansvar, som blir synliga när man ser straffrätten genom en historisk lupp. Mångfalden av perspektiv beror alltså till stor del på att jag studerade olika epoker inom straffrätten. Därmed inte sagt att perspektiven nödvändigtvis är homogena i en och samma tid, men med min frågeställning ansåg jag som skrivs att man kan tala om ett enhetligt perspektiv om det ensamt är tillräckligt dominant inom fältet. Frågan var dock främst menad att ha ett samtida fokus, vilket leder in oss på *den nyklassicistiska straffrätten*. Den hävdas vara en hybrid mellan den klassiska och den rättspositivistiska straffrätten, men jag vill utifrån ramen för min uppsats mena att den del av nyklassicismen som skulle utgöra det klassiska arvet är försumbar, vad gäller ansvarsfrågan. Detta menar jag är fallet, då förändringarna angående skuld och klander som skett sedan den rättspositivistiska straffrätten dominerade inte märkbart verkar ha reducerat rättspositivismens inflytande, och man kan därför fortfarande tala om en *behandlingsideologi*. Detta exemplifieras tydligast genom att den behandlingsideologiska åtgärden att göra sig av med tillräknelighetsbedömningen fortfarande gäller. Beaktat hur uppsåtsbedömningen ser ut ligger även den i linje med den behandlingsideologiska modellen. Uppsåt handlar idag om frågan huruvida individen uppfattar och förstår vad som sker, snarare än om individen kan påverka vad som sker, och påföljdsfrågan tycks ta hänsyn till den samhällsfarliga viljan isolerad från vad viljan faktiskt kommer ifrån – det vill säga i förlängningen om någon kunde rå för den. Den straffrättsliga ansvarsdiskussionen tycks mig därför vara så pass rättspositivistiskt och behandlingsideologiskt präglad att det är befogat att se detta som en enhetlig syn.

Som framgått ovan tycker jag att diskussionen kring moraliskt ansvar inom skadeståndsrätten lyser med sin frånvaro. Vad man då kan göra är att, som Jareborg ger uttryck för i straffrättsdelens inledande citat, se till den hållning som ändå, medvetet eller omedvetet, kan skönjas mellan raderna. Jag noterar främst två punkter. Dels har jag svårt att tro att socialförsäkringslösningar är något som har minskat sedan 1970-talet, tiden för propositionen – snarare det motsatta. Argumenten som då

framfördes av departementschefen Geijer, för ett system som lutar sig mot försäkringar snarare än att den skadevållande betalar, tycks minst lika förankrat idag. Redan vid tiden för propositionen verkade diskussionen handla om huruvida försäkringssystemet skulle utvidgas eller inte inom ramen för skadeståndsrätten, men det var få som faktiskt var emot försäkringssystemets roll i någon större utsträckning. Den andra punkten är att – i linje med stycket som avhandlar Lundstedts och Strahls likheter – ingen av ståndpunkterna verkar intresserade av de moraliska aspekterna vad gäller skadevållaren. Om det fanns något uppsåt inblandat kommer det med största sannolikhet hanteras inom ramen för straffrätten (i och med att det förmodligen handlar om kriminaliserade handlingar), verkar man mena, utan att beröra frågan så mycket mer. Detta kan i och för sig vara en befogad hållning, men innebär att skadeståndsrätten enbart fokuserar på samhällseliga konsekvenser, oavsett om vi talar om en preventiv eller reparativ syn på skadeståndsrätten.

I ljuset av detta anser jag att man kan tala om en gemensam enhetlig syn inom ansvarsdiskussionerna hos straffrätten och skadeståndsrätten, då straffrätten tydligt domineras av en rättspositivistisk grundsyn i fråga, och skadeståndsrätten verkar låta straffrätten ha sin gång och själv hålla sig borta från frågan. Den skadeståndsrättsliga ansvarsdiskussionen lämnas över till straffrätten, så att säga.

2. Var hamnar den svenska straffrättens och skadeståndsrättens dominerande perspektiv bland de filosofiska teorierna – vilken filosofisk verklighetsuppfattning ger rätten uttryck för?

Den juridiska ansvarssyn som vi här har att filosofiskt analysera är alltså rättspositivistiska, eftersom att dagens straffrättsliga ansvarsdiskurs fundamentalt sett tycks rättspositivistisk, även om den går under namnet nyklassicistisk. Som kontrast till den klassiska straffrätten, som tog utgångspunkt från individens förmåga att bära skuld, utgår den rättspositivistiska straffrätten från strävan efter det goda samhället. Därför blir de centrala rättspositivistiska målsättningsmetoder för att minimera samhällsfarliga viljor. Denna utgångspunkt bygger på tanken att om individer ändå blott är produkter av arv och miljö, och inte har någon autonom kapacitet till skuld – ett resonemang som innebär ett avfärdande av den libertarianistiska kausal-agenten - är den kvarvarande rimliga basen för straffrätten en strävan efter ett önskvärt samhälle. Denna uppfattning går väl ihop med den stränga determinismen. Med en gemensam fundamental tilltro till en deterministisk världsbild, och

en tro på att den starka fria viljan är den enda fria viljan värd namnet, blir slutsatsen att ansvar som metafysiskt koncept inte finns (eftersom att den starka fria viljan inte kan finnas). Det enda som finns är ansvar som konstruktion.

Men i folkmun talar vi ändock om ansvar, och använder termer som skuld och klander. Utan en fri vilja är det svårt att tala om uppsåt i någon egentlig bemärkelse, i och med att det krävs en fri vilja för att hysa en intention. Det faktum att vi ändå talar så för mig in på vad Jareborg skriver om. Han ser inget gott skäl till varför vi skulle leva som om fri vilja inte fanns, även om det vore sant att den inte fanns. Som skrivs tidigare anammar han Saul Smilanskys hållning, illusionism. Vad de egentligen säger är, att eftersom att tanken på en värld utan fri vilja tycks outhärdlig så låtsas vi att fri vilja finns, även om vi inte tror på den. Om fri vilja enbart är en metafysisk behaglig idé, så tycks den ligga förhållandevis nära en vanlig ateistisk idé om Gud: en metafysisk behaglig idé. Det är intressant att reflektera över vad som gör antagandet om den fria viljan så mycket mer samhälleligt erkänt än antagandet om Gud. För några hundra år sedan var tanken på en värld utan Gud säkerligen lika svår att föreställa sig som det idag är att föreställa sig en värld utan fri vilja. Frågan är om båda de eventuella idéerna med tiden kommer gå samma öde till mötes.

Sammanfattningsvis återspeglas den juridiska verklighetsåskådningen bäst i illusionismen, vilken bör ses som en underkategori till den stränga determinismen.

3. Finns det en gemensam naturvetenskaplig – det vill säga kvantmekanisk och neurofysiologisk – verklighetsuppfattning, och i så fall vilken? Om så ej är fallet, vilka är de dominerande perspektiven?

Med ”naturvetenskaplig” menar jag naturvetenskaplig inom ramen för uppsatsen, det vill säga naturvetenskap enligt kvantmekanik och neurofysiologi. Eftersom att naturvetenskap strävar efter att vara deskriptivt och inte normativt, brukar den inte hantera frågor om skuld och klander. Därför handlar naturvetenskapens bidrag i frågan, som nämnts tidigare, om huruvida världen är deterministisk eller ej. Det svar som finns på denna fråga öppnar sedan för, eller undergräver, olika filosofiska teorier angående fri vilja och ansvar, vilket är det bärande kittet mellan den juridiska och den naturvetenskapliga delen av uppsatsen.

Kvantmekaniken bör sägas landa i en ontologiskt sett indeterministisk bild av världen. Köpenhamnstolkningen innebär att elementarpartiklarna är indeterministiska i sitt beteende, och sett i ljuset av superpositionen och vad Allan Adams förklarar om den verkar även det logiska och deterministiska förklaringsutrymmet vara uttömt. Flervärldstolkningen skulle i sig kunna förstås som en i grunden deterministisk verklighetsåskådning, men som är så enorm att det krävs en interuniversell allvetande betraktare för att se det. Genom flervärldstolkningen breddas ramen för verkligheten till det oändliga, men vårt universum skulle fortfarande vara indeterministiskt. Även om det inte är helt tydligt vilka slutsatser om indeterminism och determinism som går att dra vad gäller flervärldstolkningen, är köpenhamnstolkningen fortfarande så stor på området att dess utfall bör väga tyngst. Totalt sett är således kvantmekanikens implikationer sådana att vår värld sannolikt är indeterministisk, om inte logik är något helt annat än vad vi hittills har kunnat ana.

Neurofysiologin är för splittrad för att kunna anses ha en någorlunda enad syn i frågan. Benjamin Libets experiment utesluter inte indeterminism, men jag skulle inte påstå att någondera sida kan tas för troligare genom experimenten heller. Den ena grunden till handling i hans experiment, impulsen, tycks omedveten, medan den andra, veto-mekanismen, tycks medveten. Libet själv lutar mot att det finns en fri vilja, och således en grund för ansvar, men en kompatibilistisk sådan, det vill säga viljefrihet. Även Wegner har en hållning som inte underbyggs särskilt väl. Han är en epifenomenalist, vilket innebär att han inte tror att sinnet kan påverka det materiella, och han tror att världen är fundamentalt deterministisk. Som sträng determinist skiljer hans sig således tydligt från Libet. Walter menar att oavsett om man är determinist eller indeterminist är den fria viljan inkompatibel med dem båda, vilket han baserar på sitt resonemang om bristande begriplighet. Denna slutsats vill jag mena beror på den missuppfattning som Robert Kane nämnde, om att frånvaro av determinism inte är detsamma som frånvaro av kausalitet – enbart frånvaro av fundamental förutsebarhet för den allvetande betraktaren.

Neurofysiologin är således för splittrad för att vi ska kunna tala om en gemensam hållning inom naturvetenskapen i frågan om verklighetens beskaffenhet. Däremot anser jag alltså att man kan tala om indeterminism som en dominerande naturvetenskaplig hållning, eftersom att det är den linje som stöds av kvantmekaniken, och det finns åtminstone inget inom neurofysiologin som på starka grunder motsäger den. Jag anser därför att det råder tillräckligt erkännande bakom den indeterministiska hållningen för att se den som en dominerande hållning, om än inte en enhetlig

syn. Köpenhamnstolkningen, som fordrar en indeterministisk värld, har stått utan några tillräckligt övertygande motargument i knappt 100 år, och tycks så fortsätta.

4. Hur förhåller sig den juridiska verklighetsuppfattningen till den neurofysiologiska och kvantmekaniska verklighetsuppfattningen? Är de kompatibla?

Som skrivs tycks straffrätten främst vara stöpt i en rättspositivistisk anda och falla väl inom illusionismen. Kort sagt utgår den från att tillvaron är deterministisk och därför ej har utrymme för någon fri vilja, då stränga determinister är av uppfattningen att den starka fria viljan är den enda fria vilja värd namnet. De anser dock att vi ska agera som om stark fri vilja fanns. Denna bild är inte kompatibel med den verklighetsåskådning som jag menar att naturvetenskapen ger uttryck för i och med kvantmekanikens implikationer. Den enda filosofiska teoribildning som kvantmekaniken är kompatibel med är libertarianismen, eftersom att den är den enda som erkänner en indeterministisk tillvaro. Även om en indeterministisk tillvaro inte i sig innebär att stark fri vilja finns, tycks denna tillvaro vara den enda som öppnar för möjligheten - i och med konsekvensargumentet och Perebooms fyra exempel. Vidare tycks det inte finnas någon större filosofisk teoribildning som erkänner världen som indeterministisk men som inte tror att den även rymmer fri vilja. Av ovan anförda anledningar är den straffrättsliga ansvarsdiskussionen inte kompatibel med den kvantmekaniska.

Svaret enligt ovan täcker dock enbart den teoretiska aspekten av svarsutrymmet. Sett till det praktiska utfallet tycks de två fälten passa bättre ihop. På frågan hur man borde förhålla sig till den givna verkligheten ligger illusionismens och libertarianismens svar så nära varandra, att straffrätten och kvantmekaniken torde vara förenliga. Såväl libertarianismen som illusionismen förespråkar ju den fria viljan som ett grundläggande antagande, oavsett om det finns en tro på att den finns eller ej.

Jag vill dock ändå påstå att straffrätten och kvantmekaniken fundamentalt sett hyser så stora skillnader att de är oförenliga på båda plan. Dessutom menar jag att straffrätten hade vunnit på att baseras på en libertarianistisk världsåskådning, istället för en sträng deterministisk sådan som fallet tycks vara idag. För detta har jag två argument.

För det första tycks det som att libertarianismen – vilket även gäller för den klassiska straffrätten – i

och med sin tro på fri vilja menar att en handling kan bedömas utifrån om den var rätt eller fel i ett moraliskt perspektiv. Vissa handlingar är så att säga rätt eller fel i sig, utan nödvändig hänsyn till sina större konsekvenser. Denna syn på ansvar är en deontologisk sådan, vilket innebär att handlingens ”etiska status är helt eller delvis oberoende av dess konsekvenser”.¹⁶⁰ I en rättspositivistiskt betingad rättsordning – vilket jag enligt ovan anförda resonemang anser att straffrätten fortfarande består av vad gäller ansvarsfrågan – kan man inte resonera på samma sätt. Här är det snarare en social strävan, som vad som är bra för samhället i stort, som ska vara ledstjärnan, istället för en principiell idé om rättvisa eller snarlika metafysiskt anspelande begrepp. Detta syns även i Jareborgs ord hänvisandes till Hagströmer, Agge och Thyrén, där jag förstår det som att det är den samhällsfarliga viljan som är klandervärd och därför bör undvikas. Vi kan här se en etisk konsekvensialism, där det är utfallet av handlingar som avgör om de är önskvärda eller ej – i detta fall är det önskade utfallet det som är bra för samhället. Detta är naturligtvis inte vattentäta indelningar, men jag anser att den röda tråden genom de två perspektiven innebär att i det förra fallet helgar man medlen, i det senare helgar man målen.

Vidare bör det, givet den stränga determinismens världsbild, vara så som Lundstedt skriver, att idén om skuld måste avfärdas, eftersom att mänskliga handlingar är ”kausalt determinerade”. Vi knyter än en gång an till Perebooms fyra exempel, och hur ogrundat ett klandrande av någon är, om världen är deterministisk. Men straffrätten är inte ute efter att klandra folk, utan att skapa det bästa samhället. Detta betonas av Lundstedts ord:

”The necessity of maintaining criminal law [...] follows from the necessity of shaping and channelling moral ideas in accordance with the need of the community.”¹⁶¹

Så för att tillfredsställa samhällets behov utformar man ett system som ska forma medborgarnas moral till att anse att önskvärda handlingar är rätt och icke önskvärda handlingar är fel. Man använder alltså en begreppsapparat full av moraliskt och allmänt metafysiskt anspelande ord, inte för att man tror att begreppen har någon faktisk bäring, utan på grund av deras funktionalitet gällande att forma medborgarnas sinnen och moraliska kompass. För det tycks mig uppenbart att människor påverkas av hur straffrätten utformas. Människor talar och för sig som om de i hög grad anser att individer som döms för brott – eller enbart misstänkliggörs – är klandervärda och därför

160 *Nationalencyklopedin*. ”Deontologisk etik”.

161 Olivecrona, (1959), s. 140.

riskerar att på olika sätt bli socialt exkluderade på dessa grunder. Domen blir så att säga ofrånkomligen socialt stigmatiserande. Jag anser det problematiskt om man informerar befolkningen om en viss sak för att det är praktiskt, när man inom den straffrättsliga skolan faktiskt inte tror att informationen är sann. Det verkar finnas en tydlig schism mellan rätten och folket på denna punkt, ett förhållande som klingar illa ur en demokratisk synvinkel.

För det andra borde rättspositivismens deterministiska tro, vore den sann, leda till två betydande följder. Den första är att den starka fria viljan inte kan existera, i enlighet med Perebooms fyra exempel, och kausal-agenten är därför en ren illusion. Den andra är att allt som sker skedde nödvändigtvis på så sätt och hade inte kunnat ske på något annat sätt, eftersom att det inte fanns utrymme för alternativa möjligheter i enlighet med konsekvensargumentet. Av anförda skäl anser jag inte att Frankfurts invändning på något sätt undergräver konsekvensargumentets bäring, då agenten i hans invändning aldrig hade utrymme att agera annorlunda, oavsett mekanismens eventuella hindrande eller ej, så länge tillvaron var deterministisk. Således kan ingen rå för något och inget kunde ske på något annat sätt i en deterministisk värld.

Om så är fallet måste det innebära att allt som har med metafysik, moral, etik och böra att göra antingen inte kan finnas, eller åtminstone inte är ämnat för människan. Så är fallet eftersom att hela poängen med den moraliska och metafysiska dimensionen tycks vara att ge oss en riktning, att bidra med normativ information om hur vi bör agera, hur vi bör välja. Den är så att säga normativ, och inte deskriptiv. Men om vi inte har någon stark fri vilja finns det ingen som kan välja längre. Allt vi är är reaktiva genetiska maskiner. Det är i så fall ingen skillnad mellan en människa och en smart phone längre, eftersom att det inte kan finnas en aktör. En människa skulle inte längre säga något – den skulle låta; den skulle inte längre se eller höra – den skulle registrera; den skulle inte tänka och känna – den skulle processa och kalkylera; den skulle inte längre leva – den skulle bara fungera.

Om ingen kunde rå för något och inget kunde ske på något annat sätt skulle det aldrig kunna göras ett val, och så mycket av meningen i vår tillvaro bygger på möjligheten till val. Relationer bygger på möjligheten till val. Centralt för en romantisk relation – eller vilken relation som helst - är att man kan ha en tro på att ens partner har valt en. Kan inte en person välja sin partner kan den inte heller välja bort sin partner. Den är i så fall dömd att vara med sin partner. Alla äktenskap vore således en sorts tvångsäktenskap.

Det ovan anförda innebär alltså att om det inte finns någon som kan ta in och reflektera över, och ingen som kan agera utefter, en moralisk idé, kan den moraliska idén inte existera. Detsamma gäller för vilket normativt anspråk som helst; regler, till exempel. Utan varken aktör eller val blir det meningslöst att tala om ett böra – idén om normativitet dör. Således blir juridiken helt meningslös, då den inte skulle kunna påverka något överhuvudtaget.

Även om libertarianismen inte innebär motsatsen – d.v.s. att aktörer finns och har förmåga att välja – så är libertarianismen vår enda möjlighet till motsatsen – d.v.s. att aktörer skulle kunna finnas och skulle kunna ha förmåga att välja. Därför erbjuder libertarianismen, i och med sin tro på indeterminismen, det enda området inom vilket normativitet skulle kunna existera, och således det enda området inom vilket regler skulle kunna ha en funktion. I och med detta skulle alltså libertarianismen erbjuda det enda sanna existensberättigandet som juridik skulle kunna få.

Den problematik som målas upp ovan infinner sig inte inom den klassiska straffrätten. En utveckling av den återgång till element i den klassiska straffrätten som omnämns inom den nyklassicistiska straffrätten, hade passat väl inom ramen för den indeterministiska libertarianismen, och därför varit att föredra, eftersom att rätten genom detta hade varit koherent med de naturvetenskapliga implikationer som jag nämnt, och rymt den indeterminism som enligt ovan skulle krävas för att bevara juridikens legitima rättfärdigande.

8. KÄLLFÖRTECKNING

Lagar, förarbeten och praxis

Proposition 1972:5 med förslag till skadeståndslag m. m.

Proposition 1987/88:120 om ändring i brottsbalken m. m.

SOU 1956:55, Skyddslag, Strafflagberedningens slutbetänkande

SOU 1996:185, Psykiatrin och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd

Brottsbalk (SFS 1962:700)

Skadeståndslag (SFS 1972:207)

Strafflag (SFS 1864:11)

RH 2008:90

Böcker

Cavallin, S., (1999). *Skuld*. Iustus Förlag: Uppsala, (1999) [cit. Cavallin, (1999)].

Dahlström, M., Strand, A., Westerlund, G., *Brott & påföljder*. 5. Bruun Juridik: Stockholm, (2014) [cit. Dahlström, Strand, Westerlund, (2014)].

Hellner, J., Radetzki, M., *Skadeståndsrätt*. 8. Norstedts Juridik: Stockholm, (2012) [cit. Hellner, Radetzki, (2012)].

Hofstadter, D., *I am a Strange Loop*. Basic Books: New York, (2008) [cit. Hofstadter, (2008)].

Leijonhufvud, M., Wennberg, S., *Straffansvar*. 8. Norstedts Juridik: Stockholm, (1997) [cit. Leijonhufvud, Wennberg, (1997)].

Marc-Wogau, K., *Filosofin genom tiderna, Andra bandet, 1600-talet 1700-talet*. 2. Thales: Stockholm, (1992) [cit. Marc-Wogau, (1992)].

Marc-Wogau, K., Carlshamre, S., Gustafsson, M., *Filosofin genom tiderna, Fjärde bandet, 1900-talet Före 1950*. 2. Thales: Stockholm, (2010) [cit. Marc-Wogau, Carlshamre, Gustafsson, (2010)].

Sandgren, C., *Rättsvetenskap för uppsatsförfattare*. 3. Norstedts Juridik: Stockholm, (2016) [cit. Sandgren, (2016)].

Tegmark, M., *Our Mathematical Universe: My Quest for the Ultimate Nature of Our Reality*. Penguin Books: Storbritannien, (2015) [cit. Tegmark, (2015)].

Artiklar

Almkvist, G., Att klandra en människa - Om rödebydråpet och grunderna för personligt ansvar i svensk rätt. *Juridisk publikation*, (1/2009), s. 17-35. [cit. Almkvist, (2009)].

Ekstrom, L. W., Free Will Is Not a Mystery. Kane, R. (red.), i *The Oxford Handbook of Free Will*. 2. Oxford University Press: New York, (2011), (s. 366-380) [cit. Ekstrom, (2011)].

- Fischer, J. M., Frankfurt-Type Examples and Semicompatibilism. Kane, R. (red.), i *The Oxford Handbook of Free Will*. 2. Oxford University Press: New York, (2011), (s. 243-265) [cit. Fischer, (2011)].
- Hodgson, D., Quantum Physics, Consciousness and Free Will. Kane, R. (red.), i *The Oxford Handbook of Free Will*. 2. Oxford University Press: New York, (2011), (s. 57-83) [cit. Hodgson, (2011)].
- Jareborg, N., Uppsåt och klander – Varför är ett uppsåtligt brott mer straffvärt än ett oaktsamt?. *Svensk juristtidning*, 73 (1), (1988), (s. 722-729) [cit. Jareborg, (1988)].
- Jareborg, N., Determinism och ansvar. Agell, A., Jareborg, N. (Reds.), i *Straffrättsideologiska fragment*. Iustus Förlag: Stockholm, (1992), (s. 206-242) [cit. Jareborg, (1992)].
- Kane, R., Introduction: The Contours of Contemporary Free-Will Debates (Part 2). Kane, R. (red.), i *The Oxford Handbook of Free Will*. 2. Oxford University Press: New York, (2011), (s. 3-35) [cit. Kane, (1/2011)]
- Kane, R., Rethinking Free Will: New Perspectives on an Ancient Problem. Kane, R. (red.), i *The Oxford Handbook of Free Will*. 2. Oxford University Press: New York, (2011), (s. 381-404) [cit. Kane, (2/2011)].
- Lernestedt, C., Något om grunden för den mänskliga ansvarsförmågan inom straffrätten. *Juridisk Tidskrift*, (2), (1996), (s. 323-351) [cit. Lernestedt, (1996)].
- Libet, B., Do We Have Free Will?.. *Journal of Consciousness Studies*, 6 (8-9), (1999), (s. 47-57) [cit. Libet, (1999)].
- McKenna, M., Contemporary Compatibilism: Mesh Theories and Reasons-Responsive Theories. Kane, R. (red.), i *The Oxford Handbook of Free Will*. 2. Oxford University Press: New York, (2011), (s. 175-198) [cit. McKenna, (2011)].
- Mele, A., Free Will and Science. Kane, R. (red.), i *The Oxford Handbook of Free Will*. 2. Oxford University Press: New York, (2011), (s. 499-514) [cit. Mele, (2011)].
- Olivecrona, K., *The Legal Theories of Axel Hägerström and Vilhelm Lundstedt*. Almqvist & Wiksell. (1959), (s. 126-150) [cit. Olivecrona, (1959)].
- Pereboom, D., Free Will Skepticism and Meaning in Life. Kane, R. (red.), i *The Oxford Handbook of Free Will*. 2. Oxford University Press: New York, (2011), (s. 407-424) [cit. Pereboom, (2011)].
- Smilansky, S., Free Will, Fundamental Dualism and the Centrality of Illusion. Kane, R. (red.), i *The Oxford Handbook of Free Will*. 2. Oxford University Press: New York, (2011), (s. 425-441) [cit. Smilansky, (2011)].
- Speak, D., The Consequence Argument Revisited. Kane, R. (red.), i *The Oxford Handbook of Free Will*. 2. Oxford University Press: New York, (2011), (s. 115-130) [cit. Speak, (2011)].

Victor, D., Från behandlingsideologi till nyklassicism. *Nordisk tidsskrift for kriminalvidenskab*, 99 (2), (2012), (s. 114-122) [cit. Victor, (2012)].

Walter, H., Contributions of Neuroscience to the Free Will Debate: From Random Movement to Intelligible Action. Kane, R. (red.), i *The Oxford Handbook of Free Will*. 2. Oxford University Press: New York, (2011), (s. 515-529) [cit. Walter, (2011)].

Filmer och videos

Massachusetts Institute of Technology [MIT OpenCourseWare]. (2014, 18 juni). *1. Introduction to Superposition* [Videofil]. Hämtad 2017-12-12 från <https://www.youtube.com/watch?v=lZ3bPUK05zc>

Wachowski, L., Wachowski, L (f. d. A.). (1999). *The Matrix* [Film]. USA, Australien: Village Roadshow Pictures, Groucho II Film, Partnership, Silver Pictures.

Webbsidor

Deontologisk etik. I *Nationalencyklopedin*. Hämtad 2018-01-22 från <https://www-ne-se.ezproxy.ub.gu.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/deontologisk-etik>

Epifenomenalism. I *Nationalencyklopedin*. Hämtad 2017-12-08 från <https://www-ne-se.ezproxy.ub.gu.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/epifenomenalism>

Indeterminism. I *Nationalencyklopedin*. Hämtad 2017-11-01 från <https://www-ne-se.ezproxy.ub.gu.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/indeterminism>

Konformitetprincipen. I *Nationalencyklopedin*. Hämtad 2017-12-19 från <http://www.ne.se.ezproxy.ub.gu.se/s%C3%B6k/?t=uppslagsverk&q=konformitetsprincipen>

Prawitz, D. Determinism. I *Nationalencyklopedin*. Hämtad 2017-11-01 från <https://www-ne-se.ezproxy.ub.gu.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/determinism>

Jag registrerades på kursen första gången inför HT2017. Jag har ej omregistrerats och ej deltagit vid några examinationstillfällen ännu.